

BURSIERI ROMÂNI LA UNIVERSITATEA DIN ATENA ÎN SECOLUL XIX: PORTRETUL UNUI GRUP

Leonidas Rados

Institutul „A.D. Xenopol” din Iași

Apărută ca o anexă a istoriei sociale a muncii și a istoriei relațiilor internaționale, istoria migrațiilor moderne s-a metamorfozat în ultimele decenii într-un câmp de cercetare autonom și totodată deosebit de dinamic. Este cunoscut faptul că o parte din arsenalul metodologic din această sferă se pliază foarte bine pe necesitățile de anchetă ale istoriei educației, domeniu în care tema deplasării la studii are deja patina timpului. Spațiul istoriografic românesc a produs numeroase studii în acest registru și amintim aici preocupările unor cercetători precum Pompiliu Eliade¹, D. C. Amzăr², C.C. Angelescu³, N. Isar⁴, Dan Berindei⁵,

¹ *Din arhivele Sorbonei Științifice*, în „Revista generală a învățământului”, I, 1906, nr. 6, p. 451-463.

² *Studenții români în străinătate (Universitatea din Berlin). Date și interpretări statistice*, în „Cercetări literare”, IV, 1941, p. 215-240; *Studenții români la Universitatea din Leipzig*, în „Cercetări literare”, V, 1943, p. 21-39.

³ *Studenții români în străinătate. Universitatea din Bruxelles*, în „Studii și cercetări istorice”, XVIII, 1943, p. 119-126.

⁴ *Românii la studii în Franța în anii 1800-1834*, în „Analele Universității București, Istorie”, XXVIII, 1979, p. 41-59.

⁵ *Studenți români peste hotare și procesul de constituire a României moderne*, în vol. Dan Berindei, *Cultura națională română modernă*, București, Edit. Eminescu, 1986, p. 38-55 (reprodus în vol. Dan Berindei, *Modernitate și trezire națională. Cultura națională română modernă. Studii și eseuri*, București, Edit. Fundației PRO, 2003); *Rumänische Studenten im Ausland und die Entstehung des modernen Rumänien im 20. Jahrhundert*, în vol. *Wegenetz europäischen Geistes*, II, *Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Hrsg. Richard Georg Plaschka und Karlheinz Mack, Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1987 [Schriftenreihe des Österreichischen Ost-und-Südeuropa-Instituts; Bd. 12], p. 83-100; *Paris et Vienne, centres de formation des cadres intellectuels roumains aux XIX-ème siècle*, în „Études danubiennes”, revue publiée par le Groupe d'études de la monarchie des Habsbourg de l'Institut des hautes études européennes de Strasbourg V, 1989, nr. 2, p. 72-82; *Tineri români la Paris înainte de 1848*, în vol. Dan Berindei, *Românii și Europa. Istorie, societate, cultură*, București, 1991, p. 71-79 (reprodus în vol. Dan Berindei, *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, 136-156; *La jeunesse et le processus de la constitution de la Roumanie moderne (jusqu'en 1878)*, în vol. *La jeunesse et ses mouvements. Influence sur l'évolution des Sociétés aux 19e et 20e siècles*, éd. par Denise Fauvel-Rouif, Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique [Commission internationale d'histoire des mouvements sociaux et des structures sociales], 1992, p. 157-167; *Formarea elitei românești peste hotare în cel de-al doilea sfert al secolului al XIX-lea. Parisul*, în „Revista de istorie”, V, 1994, nr. 5-6, p. 515-521.

Stelian Mândruț⁶, Mihai Sorin Rădulescu⁷, Elena Siupiur⁸, Lucian Nastasă⁹, Cornel Sigmirean¹⁰, Florea Ioncioaia¹¹. Totuși, istoriografia română este încă deficitară în abordarea elementelor care trimit la originea socială a studioșilor, la timpul și nivelul studiilor etc.¹², iar această insuficiență poate fi pusă și pe seama specificului investigației, care trebuie derulată în centre universitare distincte, chiar în state diferite, necesitând resurse semnificative, de care mediul academic românesc încă nu dispune.

O cercetare aprofundată și complexă a fenomenului prezenței bursierilor români la Atena nu se poate rezuma la ancheta „migratorului” doar din momentul sosirii sale în capitala elenă¹³. Este imperios necesar să culegem date – atât cât ne

⁶ *Rolul politehnicii din Viena în formarea intelectualității tehnice românești (1867-1918)*, în „Xenopoliana”, Iași, IV, 1996, nr. 1-4, p. 156-162; *Studenți din România, Transilvania și Bucovina la Universitatea Tehnică din Viena (1867-1918)*, în „Anuarul Institutului de cercetări socio-umane «Gh. Șincai»”, Târgu Mureș, 1, 1998, p. 58-78 (republicat în limba franceză în „Colloquia”, III-IV, 1996-1997, p. 151-166).

⁷ *Acte privind studenții români mediciniști la Paris în deceniul 1850-1860*, în „Revista istorică”, V, 1994, nr. 5-6, p. 523-527; *Rumänische Studenten an den Universitäten in Tübingen und Halle zwischen 1848-1918*, în „Revue Roumaine d'histoire”, 35, 1997, nr. 1-2, p. 27-47; *Studenți români la Universitatea din Gießen*, în vol. *Timpul istoriei. Profesorului Dinu C. Giurescu*, volum îngrijit de I. Scurtu și M. S. Rădulescu, București, 1998, p. 242-253.

⁸ *Die Intellektuellen aus Rumänien und den Südosteuropäischen Ländern in den deutschen Universitäten (19. Jahrhundert). I Teil*, în „Revue des études sud-est européennes”, 33, 1995, nr. 1-2, p. 83-100; *II Teil*, nr. 3-4, p. 251-265; *Étudiants de l'espace roumain et du Sud-Est européen dans les Universités allemandes au XIXe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 35, 1997, nr. 3-4, p. 299-314; *Die Deutschen Universitäten und die Bildung der Intelligenz in Rumänien und den Ländern Südosteuropas im 19. Jahrhundert*, în *New Europe College Yearbook 1994-1995*, București, Edit. Humanitas, 1998, p. 213-246; *Intellektuelle aus Rumänien und den Südosteuropäischen Ländern an den Deutschen Universitäten im 19. Jahrhundert. III Teil: Ruprecht-Karls-Universität zu Heidelberg*, în „Revue des études sud-est européennes”, 39, 2001, nr. 1-4, p. 143-195.

⁹ *L'espace universitaire allemand et la formation de l'élite intellectuelle roumaine (1864-1944)*, în „Transylvanian Review”, 12, 2003, nr. 3, p. 38-51; *Rolul universităților occidentale în modernizarea și europenizarea elitelor românești, 1860-1918*, în „Xenopoliana”, Iași, 6, 1998, nr. 1-2, p. 169-181; *Le rôle des études à l'étranger dans la carrière des professeurs d'université roumains (1878-1944)*, în vol. *L'enseignement des Elites en Europe Centrale (19-20e siècles)*, sous la direction de Victor Karady et Mariusz Kulczykowski, Cracovie, Université Jagellonne, 1999, p. 149-158.

¹⁰ *Din viața cotidiană a studențimii române de la universitățile din Austro-Ungaria*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane «Gheorghe Șincai»”, Târgu-Mureș, II, 1999, p. 162-174; *Universitatea din Budapesta și formarea intelectualității românești transilvănene, 1867-1918*, în vol. *Studii istorice româno-ungare*, ed. Lucian Nastasă, Iași, 1999.

¹¹ *Tineri din Principate la studii în Europa (1800-1834). O tentativă de sistematizare*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane «Gheorghe Șincai»”, I, 1998, p. 20-46; *Tineri români și greci la studii în Franța (în deceniul III al secolului trecut)*, în vol. *Istoria ca lectură a lumii*, coordonat de L. Boicu, G. Bădăraș și L. Nastasă, Iași, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, 1994, p. 525-542.

¹² Situația nu este proprie doar spațiului românesc, pentru că nici Franța, bunăoară, nu are lucrări de sinteză pe această temă ori monografii pe grupuri naționale. Cf. Nicolas Manidakis, *L'essor de la mobilité étudiante internationale à l'âge des Etats-nations. Une étude de cas: les étudiants grecs en France (1880-1940)*, thèse de doctorat dirigée par Gérard Noiriel, Paris, 2004, p. 6.

¹³ Acum câțiva ani propuneam un chestionar care nu putea fi decât provizoriu, în studiul nostru *Students from Romania at the University of Athens (1845-1890)*, apărut în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»” (infra AII), XXXVII, 2000, p. 295-314.

permit izvoarele în general, sursele de arhivă în special - și despre trecutul educațional ori despre itinerarul acestuia, apoi amănunte privind obținerea bursei, gestionarea fondurilor provenite de la autoritățile române, condițiile de trai și de studiu, finalizarea studiilor, evoluția profesională. Se știe că, de regulă, sursele creionează aspectul și mai ales dau direcțiile unei investigații, cel puțin în faza preliminară. Ele sunt utilizate în mod diferit, în funcție de experiența și de bagajul intelectual al fiecăruia dintre noi. Aceasta a fost, în parte, și situația anchetei de față, nici pe departe completă sau ideală, din motive ce țin de insuficiența resurselor¹⁴.

Din pricina carențelor firești ale învățământului superior românesc (lipsa publicului și a infrastructurii adecvate, pregătirea slabă a profesorilor, cursurile superficiale, programa învechită, etc.)¹⁵, aflat la început de drum, și atracției exercitate de civilizația apuseană, universitățile străine au deținut vreme îndelungată monopolul formării elitei culturale autohtone. De altfel, faptul explică în parte modificarea formelor societății și culturii românești în veacul care unește revoluția pașoptistă cu instalarea regimului comunist¹⁶. Înainte de a avea pretenția ca universitățile românești să poată egala prestația celor occidentale, era nevoie de reforme profunde în întregul sistem de învățământ. Acestea au avut loc la finele secolului XIX, din păcate secvențial, iar efectele noii legislații au înlăturat doar o parte din gravele probleme ale universității românești. Aparent paradoxal, în paralel cu îmbunătățirea calității educației universitare din țară, se constată că sporește numărul de studenți români implicați în fenomenul *peregrinatio academica*, fiind vorba de un proces general european (vizibil îndeosebi în Elveția și Belgia)¹⁷,

¹⁴ Pe lângă apelul indispensabil la literatura de specialitate, am utilizat documente din fondul Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, aflat în custodia Arhivelor Istorice Centrale, din fondul Secretariatul General al Guvernului Moldovei, aflat la Arhivele Naționale din Iași, documente din arhivele grecești. A urmat recursul la memorialistica vremii, la cuvântările rectorilor Universității ateniene, la ghidurile studențești ale perioadei și la legislația universitară. Pe lângă dificultățile de cercetare exhaustivă, anchetatorul este stânjenit – pentru că nu e o dificultate insurmontabilă – și de transcrierea diferită, dacă nu defectuoasă a numelor românești, fapt întâlnit și în cazul altor centre universitare din Occident [în acest sens, vezi comunicarea lui Florea Ioncioaia, „*Les Normaliens*” *Romanian Students at the Ecole Normale Supérieure in Paris 1867-1940: Sources and Issues*, în actele conferinței *Academic Migrations, Elite Formation and Modernisation of National States in Europe (second part of the 19th century-1939)*, 7th-9th April 2005, Central European University, Budapesta, p. 200-209]. Unele informații sunt adesea contradictorii și necesită investigații mai profunde; în ultimul timp, anumite date din Registrul de înscrieri la Universitatea din Atena, pe care pusesem poate prea mult preț, mi-au fost infirmate de alte surse. Apoi, în fondul Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice dosarele sunt uneori deficitare organizate, în primul rând după știința, atâta câtă era, a funcționarului de secol XIX, dar și din lipsa de interes a arhivistului din ultimul demisecol.

¹⁵ Cf. Lucian Nastasă, *Itinerarii spre lumea savantă. Tineri din spațiul românesc la studii în străinătate (1864-1944)*, manuscris preconizat a fi publicat în toamna anului 2006 la Edit. Limes din Cluj. Nu vom face trimiteri la pagină, pentru că aceasta este irelevantă în acest moment.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Pentru anul 1912, una dintre cele mai avizate cercetătoare ale fenomenului, Natalia Tikhonov, dădea cifra de 287 de studenți străini la miază de înscriși pentru universitățile din Belgia și 503 pentru cele din Elveția. Cf. Natalia Tikhonov, *Migrations des étudiants et féminisation de quelques universités européennes. À la recherche d'une convergence*, în vol. *Universitäten als Brücken in Europa. Les universités: des ponts à travers l'Europe*, Hrsg. Hartmut Rüdinger Peter, Natalia Tikhonov, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Peter Lang, 2003, p. 43.

care are cauze concrete (în principal, instituționalizarea pieței universitare europene).

Astfel, chiar și la cumpăna secolelor XIX-XX, obținerea unui titlu universitar într-o instituție străină asigura posesorului posibilitatea unei cariere adesea în slujba statului și o certă ascensiune socială, chiar și atunci când pregătirea nu corespundea întru totul capitalului simbolic înmagazinat în diploma de studii. Cei care nu urmează stagii în afara țării regretă faptul la vârsta la care migrația academică nu-și mai are rostul (spre exemplu, cazul lui Al. Lapedatu), iar alții, ca Pompiliu Eliade, având posibilitatea comparației, erau pur și simplu dezgustați de calitatea educației superioare din Vechiul Regat¹⁸. Existau, firește, și reacții adverse, îndeosebi din partea intelectualității legate, instituțional sau nu, de cele două universități de la noi: Dragomir Hurmuzescu se pronunța, la începutul secolului trecut, pentru restricționarea ocupării funcțiilor la stat de obținerea unei licențe în țară¹⁹.

Din a doua jumătate a secolului XIX românesc, sistemul formativ specific medievalității (care viza menținerea și transmiterea în familie a poziției sociale și a funcțiilor, promovând o educație de ordin general și dobândirea unei minime abilități intelectuale) este împins spre zona privată, locul său fiind ocupat de sistemul modern, „burghez”, care promova cunoașterea în scopuri pragmatice. Așadar, educația de tip tradițional este treptat înlocuită cu instrucția școlară care, după cum bine sublinia Florea Ioncioaia²⁰, are drept punct *terminus* obținerea unei diplome, ca mărturie a posesiei de cunoștințe intelectuale ori a competenței profesionale²¹.

Oricum, angrenajul educativ nu funcționa așa cum ar fi trebuit nici măcar după setul de reforme de la finele secolului XIX, iar N. Iorga trăgea semnalul de

¹⁸ Într-o scrisoare către Titu Maiorescu, tânărul studios afirma: „Liceul și Universitatea din București reușiseră numai să mă dezguste și să mă ostenească. Școala Normală de la Paris mi-a înprospătat toată inteligența”, în *Titu Maiorescu și prima generație de maioreșceni. Corespondență*, ed. Z. Ornea, București, Edit. Minerva, 1978, p. 241, apud Lucian Nastasă, *Itinerarii spre lumea savantă*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Florea Ioncioaia, *Stat, societate, cultură în Principatele Române (prima jumătate a secolului XIX)*, Teză de doctorat, coordonator Al. Zub, Iași, 1999, p. 126-127.

²¹ Întârzierea față de Europa era în această privință de aproape un demisecol. Sfârșitul secolului XVIII marcase apariția în Occident, pe de o parte, a unei noi concepții socio-politice care vedea în tineret o bogăție socială, plină de promisiuni pentru construirea unui alt tip de societate, și pe de altă, a unei pedagogii novatoare în care, pe lângă definirea unui nou set de practici, se afirma și ideea supremației educației în formarea omului. În aceeași ordine de idei, statul sesizase importanța instrucției și iniția deja ample proiecte de naționalizare a învățământului în care școala nu mai are ca finalitate socializarea, ci promovarea socială. Vezi Jean Claude Caron, *Tinerii la școală*, în *Istoria tinerilor în Occident*, vol. 2, coord. Giovanni Levi, Jean Claude Schmitt, Iași, Institutul European, 2001, p. 162-163. Scopul efortului școlar din secolul XVIII nefiind acela de a oferi o diplomă sau o meserie, elemente proprii sistemului meritocratic, accentul era pus pe cizelarea persoanei, pe formarea gentilomului perfect. Oricum, și aici se observă o transformare calitativă față de educația medievală, care era menită a pregăti omul pentru a fi plăcut Divinității; cu alte cuvinte, în secolul XVIII scopul nu mai era Cerul, ci Fericirea.

alarmă în două texte care au stârnit vâlvă în epocă²²; plurivalentul istoric remarcă erorile de parcurs și direcția generală greșită a studiilor, aceasta din urmă fără alt scop decât acela de a produce exclusiv și în număr îndestulător profesori secundari lipsiți de baza și instrumentele cunoașterii științifice. Statul era însă dispus să acorde tinerilor de origine modestă numeroase burse pentru a-și acoperi deficitul de cadre specializate. În 1857, „Gazeta de Moldova” anunța că un număr de 23 de tineri studioși beneficiază de burse în Austria, Franța, Prusia, Rusia și Grecia²³. De asemenea, conform „Anuarului General al Instrucțiunii Publice”, în anii 1862-1864 au obținut stipendii de stat 38 de tineri la Paris, doi la Atena și Leipzig, doi la Berlin și Roma, unul la München și unul la Viena. În 1864-1865 alți 28 de studioși au luat calea străinătății, „migrând” spre centre ca Paris, Liège, Bonn, alții în Grecia, Italia, Spania²⁴.

Să nu se creadă că statul elen beneficia de un sistem de educație strălucit²⁵, în ciuda paradigmei germane ori a admirației pentru progresul școlilor exprimate de unii romantici precum Ion Heliade-Rădulescu. Cauzele sunt diverse și privesc incapacitatea clasei politice de a construi, după obținerea independenței, o economie solidă care să susțină generoasele proiectele creionate de intelighenție. Regimul Kapodistria schițase un plan menit a normaliza viața comunității elene în toate domeniile. Eșecul său a lăsat în sarcina Regenței (1833-1835), a domniei autoritare (1835-1843) și apoi constituționale (1844-1862) a lui Otto I construcția unei viziuni coerente a proiectelor de dezvoltare și reformare a societății și a statului grec. Apropiatii germani ai regelui încercau transplantarea instituțiilor de acasă în spațiul grecesc, fără a definitiva însă această lucrare, mai ales că realitățile locului și chiar idealismul romantic al casei regale (care dorea o Grece clasicizantă, coagulată în jurul Atenei, condusă de rege din palatul său construit pe Acropole²⁶) complica orice inițiativă constructivă.

Studioșii români de la Atena²⁷ s-au confruntat în prima fază a acestei „migrații” cu o situație socio-politică explozivă, pe fondul unei fragilități macroeconomice unice în zonă. La un sfert de veac după 1821, grecii nu își

²² *Opinions sincères. La vie intellectuelle des roumains en 1899*, București, Imprimerie „L'Indépendance Roumaine”, 1899; *Opinions perniciosuses d'un mauvais patriote*, București, Imprimerie „L'Indépendance Roumaine”, 1900.

²³ Cf. Dan Berindei, *Cultura națională română modernă*, București, ed. 1986, p. 47.

²⁴ Cf. Elena Siupiur, *Viața intelectuală la români în secolul XIX*, în *Cartea interferențelor*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1985, p. 239.

²⁵ Asupra acestei chestiuni, vezi David Antoniou, *Ta programmata tis mesis ekpaidefsis 1833-1929 (Programele educației secundare 1833-1929)*, Istoriko Archeio Ellinikis Neolaias, Geniki Grammateia Neas Genias, Atena, 1987.

²⁶ Cf. K.Th. Dimaras, *Ellinikos Romantismos (Romantismul elen)*, Atena, Edit. Ermis, 1982, p. 349.

²⁷ Există trei texte ce abordează chestiunea prezenței tinerilor la studii în Grecia acelei vremi: M. Regleanu, *Les premiers boursiers roumains à Athènes*, în „Balcenia”, vol. VI, 1943, p. 417-422; Leonidas Rados, *Students from Romania at the University of Athens (1845-1890)*, în AIIX, nr. 37, 2000, p. 295-314; Idem, *Mărturii privind instrucția fraților Sturdza la pensionul profesorului Ghenadie din Atena (mijlocul veacului XIX)*, în AIIX, nr. 38, 2001, p. 77-97.

regăsiseră liniștea, pentru că se menținea un climat revoluționar cu accente pe alocuri haotice, în vreme ce noile instituții coexistau cu vechile practici sociale²⁸; răscoalele țărănești, izbucnind una după alta, și insurecțiile din diferite zone sporesc sentimentul general de nesiguranță al cetățenilor tânărului stat elen²⁹, chiar în condițiile în care fenomenul haiduciei, simbol al rezistenței populației grecești împotriva stăpânilor otomani, fusese izolat de autorități. În 1846, spre exemplu, Ioan Nicolescu, unul dintre studioșii români, trimitea în țară o scrisoare în care zugrăvea mediul în tonuri întunecate. „Starea Eladei se află într-o mare strâmtorare din pricina lipsei [iar] lipsa și sărăcia îl îndeamnă pe om la rușinoase fapte”, scria seminaristul încă de la început. Cauza situației economice dezastruoase a grecilor ar fi, în viziunea observatorului român, „multa slobozenie ce domnește între dânsii”, apoi „duhul lor totdeauna aplecat spre bătaie” și, în cele din urmă, petrecerile la care participă aceștia în detrimentul muncii. De aici „lipsa și sărăcia” locuitorilor, de aici apetitul spre „omori”; insecuritatea cotidiană îl face pe Ioan Nicolescu să creadă chiar că „barbarismul încă nu s-au șters din neamul elinesc”, iar violenței fizice îi alătură pornirea spre speculă („spiculație”), îndreptată îndeosebi asupra „străinilor ce n-au nici o idee de starea țării sau a capitalei în care intră”. O constatare dureroasă, mai ales că era probată de propria experiență; faptul că învățăceii sunt munteni, îngroașă cheltuielile de acomodare și studiu, din pricina faimei de ținut bogat a Țării Românești, imagine ce a persistat până după primul război mondial: „când aud că a venit cineva din Valahia, socotesc că au venit plin de bani, nu știe cum să-l lingusească mai bine ca să-și poată dobândi scopul său.”³⁰ Să mai adăugăm că tot la 1846 și în același registru, colegul său de studii, Ilie Benescu, deplângea dificultățile șederii la Atena, nu din pricina lipsei mijloacelor de trai, ci pentru că „viața, nu numai a mea, ci și a tovarășilor mei, se află în primejdie”³¹.

În altă ordine de idei, o dezbatere pe tema formelor fără fond și o reacție de respingere a influențelor occidentale concurată chiar de imitația originalelor apusene s-au consumat și în spațiul culturii elene³². Reacția de negare era provocată nu de spiritul religios, ortodox, așa cum ne-am putea aștepta, ci izvoara din acutul

²⁸ Vezi amănunte în Catherine Aroni-Tsichli, *La Grèce de 1848: modernité et résistance traditionnelles*, în „Revue des études sud-est européennes”, XXXVII (nr. 1-2), p. 123-130.

²⁹ Despre evoluțiile tensionate pe scena politică, până la detronarea lui Otto I, vezi lucrările colective *Istoria tou Ellinikou Ethnous*, vol. 14, *Neoteros Ellinismos apo 1833 os 1881 (Istoria poporului elen. Elenismul modern 1833-1881)*, Atena, 1977, p. 126-133, și *Ellada, Istoria kai Politismos*, vol. 6, *To Neo Elliniko Kratos. Istoria (Grecia, istorie și civilizație. Statul grec modern. Istoria)*, Atena, 1982, p. 42-50.

³⁰ Documentul CXXVI, redat în *Seminarul Central 1836-1936. Documentele întemeierii*, ed. Victor Papacostea și Mihail Regleanu, București, 1938, p. 202-205.

³¹ Documentul CXXXIV. *Ibidem* p. 214-218.

³² Charles Lenormant, membru al expediției științifice franceze în Moreea, nota chiar la 1841: „Tout est français ici autant que possible, et nous possédons sans contestation l'empire des idées” (Charles Lenormant, *Beaux et voyages*, t. II, Lévy, Paris, 1861, p. 302, apud Sophie Basch, *Le mirage grec. La Grèce moderne devant l'opinion française depuis la création de l'école d'Athènes jusqu'à la guerre civile grecque (1846-1946)*, Préface de Robert Jouanny, Paris, Édition Hatier, an?? p. 19).

sentiment al trădării intereselor tânărului stat de către cabinetele occidentale³³ și din conștientizarea fragilității curentului european filoelen³⁴. Această situație generează un curent care promova întoarcerea la rădăcini, clasicismul și ortodoxia, elemente necesare pentru a demonstra elenismul grecilor moderni, pus sub semnul întrebării de unii savanți europeni. În paralel, elita încerca să arate Europei că societatea greacă poate asimila facil ideile contemporane și progresiste europene.

Angrenajul educativ grecesc cunoscuse proiecte și încercări de reformă, începând chiar cu adunările pelenice, precum cele de la Epidaur în anii luptei pentru independență³⁵, și continuând cu scurta guvernare a lui Ioan Kapodistria. Bazele temeinice ale învățământului de concepție modernă, în care statul este răspunzător de instrucția tinerilor văzuți ca un important capital social, sunt puse în timpul Regenței și al lui Otto I, căci sistemul impus în acei ani, caracterizat prin centralizare și orientare clasicistă, trebuia să rămână în vigoare aproape un secol³⁶. Artizanii acestuia au fost doi mari cărturari germani, Fr. Tiersh și Georg Ludwig Maurer, primul susținând introducerea modelului german, dar pliat pe trecutul și nevoile culturale ale Greciei, în vreme ce ultimul, membru al Regenței, milita pentru o construcție pe baze total noi, evident, după același model german³⁷.

Fondată la 1837 din inițiativa cărturarilor bavarezi amintiți³⁸, Universitatea din Atena a cunoscut un aflus important de studenți pentru zona sud-est europeană (17.000 de înscriși până la 1890, cifră semnificativ mai mare decât a universităților din România, și aceasta la o populație mai redusă³⁹). La acest efectiv contribuiau,

³³ *Istoria tou Ellinikou Ethnous*, vol. 14, p. 21.

³⁴ Apusul sprijinea menținerea statului otoman, fapt ce venea în contradicție cu mișcarea greacă de *risorgimento* și tot de acolo veneau teorii jignitoare pentru elita greacă, precum cea formulată de Falmerauer, care se îndoia de identitatea antropologică între grecii din vremea lui Pericle și cei moderni. Vezi amănunte în cartea noastră *Sub semnul acvilei. Preocupări de bizantinistică în România până la 1918*, București, Omonia, 2005, subcapitolul intitulat *Mediul cultural și istoriografic elen*, p. 41-51.

³⁵ *I Metarithmisi pou den eghine. Tekmiria Istorias, I, 1821-1894 (Reforma care nu a mai avut loc. Note de istorie, I. 1821-1894)*, Athina, Epimelia Alexis Dimaras, 1973, p. 15.

³⁶ Mai exact, până la 1929. Cf. *Ellada, Istoria kai Politismos*, vol. 10, *To Neo Elliniko Kratos. O Politismos (Statul grec modern. Cultura)*, p. 128.

³⁷ *Ibidem*, p. 129; vezi și Alexis Dimaras, *Xenes epidraseis sti diamorfoisi tou ekpaideftikou sistimatos (Influențe străine în transformarea sistemului educativ)*, în „Deltio tis Etairias Spoudon Neollinikou Politismou kai Genikis Paidias”, Athina, nr. 2, 1978, p. 60-63.

³⁸ În 1835 Maurer sublinia public utilitatea urgentă a creării unei școli de științe înalte în spațiul grecesc, instituție menită să transmită Orientului lumina primită din Occident. Cf. K.Th. Dimaras, *Ellinikos Romantismos (Romantismul elen)*, p. 349-350.

³⁹ În primul an Universitatea număra 52 de studenți înscriși (8 la Teologie, 22 la Drept, 4 la Medicină și 18 la Filosofie), la care se adăugau 75 de „auditori regulați”. Cf. *Istoria tou Ellinikou Ethnous*, vol. 14, p. 487. Totuși, după două decenii de funcționare, numărul total al absolvenților (566) nu era unul care să mulțumească autoritățile elene. Cf. *Logoi ekfonithentes ti 13 Septemvriou 1859 (Cuvântări ținute pe 13 septembrie 1859)*, Atena, 1859, p. 17, apud Theodoros Kritikos, *I epistimi os epanghelma sti metaepanastatiki Ellada tou 19ou aiona. Prokatartikes skepseis kai provlimatismoi (Știința ca profesie în Grecia postrevoluționară în secolul XIX. Gânduri preliminare și problematizări)*, în vol. *I Epistimoniki skepsi ston Elliniko choro 18os-19os ai. (Gândirea științifică în spațiul elen, secolele XVIII-XIX)*, Atena, 1998, p. 234 (volum cuprinzând lucrările simpozionului de Istorie a științelor, Atena, 19-21 iunie 1997).

fără îndoială, și migrațiile studențești din zonele locuite de greci, dar aflate în afara hotarelor statului elen sau din diaspora. De altfel, scopul construcției universitare elene era unul întreit: să asigure statului numărul necesar de funcționari calificați; să funcționeze ca un canal cultural care să lege Răsăritul tradiționalist și înapoiat de Apusul eficient și evoluat; să ofere o alternativă de studii superioare conaționalilor din afara statului elen, contribuind la procesul de unificare.

Deși așezământul ottonian⁴⁰ a reprodus în organizarea sa modelul german (cu unele influențe napoleoniene, proprii universităților de stat), la Atena nu se întruneau condițiile care să facă din el unul de referință pentru viața universitară europeană. Nu exista o concurență reală între aspiranții la fotoliul universitar, cadrele didactice nu aveau unde pleca în căutare de slujbe mai bine plătite în interiorul sistemului (ca acele Ruf-uri, transferuri în rețeaua universităților germane), așa că, imobilizate în același post era lipsit de sens pentru ele să caute a-și dovedi pregătirea ori să confirme faptul că au meritat investiția. Universitatea fiind una de stat și națională, profesorii nu aveau alternativă și, mai mult, chiar idealul humboldtian, care viza libertatea neîngrădită de a învăța, de a preda, autonomia deplină financiară și instituțională⁴¹, era de neimaginat. Amestecul politicului, nu doar în numirea profesorilor, dar chiar și în stabilirea programei, apoi finanțarea instituției în proporție covârșitoare de la buget, au condus, încă de la primii pași, la devierea de la modelul ales. De altfel, situația este similară întregii zone sud-est europene, unde realitățile socio-economice și culturale nu puteau susține decât o singură universitate pentru fiecare stat⁴². Poate și din dorința de a-și supune deplin universitatea prin pârgii financiare, autoritățile elene recomandă rectoratului să nu forțeze colectarea taxelor, căci exista pericolul ca Universitatea să rămână fără public, profesorii fără slujbe, iar statul fără învățământ superior⁴³.

⁴⁰ Ceremonia de deschidere a Universității, cu participarea regelui Otto I, s-a desfășurat la 3 mai 1837, la poalele Acropolei, în casa lui S. Kleanthis, care a devenit sediul provizoriu al instituției (astăzi clădirea adăpostește Muzeul Universității), iar primul rector a fost numit K. Schinas, profesor de istorie. S-a alcătuit și o comisie din personalități celebre (Theodoros Kolokotronis, legendarul luptător pentru independență, Andreas Zaimis, Georgios Ghenadios, Neofytos Vamvas, Christian August Brantis), care avea menirea de a construi un sediu potrivit scopurilor Universității, iar piatra de temelie a fost pusă doi ani mai târziu, la 20 iulie 1839. Cf. *Istoria tou Ellinikou Ethnous*, vol. 14, p. 69-70.

⁴¹ Despre modelul german vezi sintetica lucrare: Christophe Charles, Jacques Verger, *Istoria universităților*, Iași, 2001.

⁴² Cazul românesc nu iese nici el din acest tipar, pentru că cele două universități au fost construite pe principiul compensației, iar cea de la Iași, care oricum nu prea conta statistic, a dus o luptă acerbă pentru supraviețuire, încă de la fondarea sa, în 1860; lipsa de personal competent și de public, alături de concepțiile centraliste întâlnite nu doar la București, au făcut ca Universitatea de aici să fie, de mai multe ori până la începutul secolului XX, supusă pericolului desființării ca așezământ autonom, vocile care militau pentru aceasta argumentând că poporul român nu își poate permite costurile funcționării a două universități.

⁴³ Cf. Kostas Lappas, *Panepistimio kai foitites stin Ellada kata ton 19° aiona (Universitatea și studenții în Grecia secolului XIX)*, teză de doctorat, Atena, 1997, vol. 3, p. 250. Cercetarea întreprinsă de reputatul savant elen a văzut deja lumina tiparului în 2005, dar, din nefericire, nu am avut acces la ea, fiind nevoiți a ne mulțumi cu lucrarea de doctorat.

Nu întâlnim nici acea migrație studențească proprie Germaniei, unde o parte din învățăcei se perindă pe la mai multe universități, cu posibilitatea urmăririi semestrelor în orașe diferite. Totuși prevederile din legea de organizare și din regulamentul Universității din Atena menționează ca posibilă mutarea de la o facultate la alta sau de la o specializare la alta, deși nici măcar lucrul acesta nu era recomandat, din motive pedagogice. Apoi, rolul docenților din sistemul german nu corespunde aproape deloc realităților Universității elene de stat unde întâlnim totuși numeroși docenți, cu o situație atent reglementată de legiuitor. Și în România a existat instituția docentului, dar, ca și în cazul grecesc, ea nu a dat rezultate, dovadă a mimetismului formelor fără asigurarea fondului.

Explicația numeroaselor probleme pare a fi aceea că emergența învățământului superior modern coincide în toată această zonă cu formarea statului național. Așadar, ideea de națiune ajunge să prevaleze chiar în sistemul educativ, iar rolul discreționar al statului este acceptat de toată lumea. Universitatea devine, în acest fel, în mâna statului, un instrument eficient de modernizare și de occidentalizare, dar și de centralizare și de impunere a ideologiei oficiale, de promovare mai subtilă a ideilor naționale.

Bursierii români de la Atena luau așadar contact cu un mediu cultural complex, care nu se putea compara însă, ca evantai de opțiuni universitare sau ca rigurozitate, cu cel occidental. Nu aveau să găsească acolo nici seriozitatea dublată de libertatea spiritului, elemente specifice universităților germane, nici viața mondenă a Parisului. Apoi imaginarul colectiv românesc nu era unul tocmai favorabil grecilor, din pricina epocii fanariote, așa că alegerea Atenei ca loc de studiu este mai degrabă consecința lipsei alternativei, datorită faptului că statul român scotea la concurs burse pentru Atena doar la specializări precum teologia și filologia greacă. Așadar, bursierii români de la Universitatea Ottoniană, ulterior Națională (după detronarea lui Otto I), au de ales între studii în țară (dar unde se plăteau, cel puțin în principiu, taxe) și o instrucție sistematică la Atena, capitală recunoscută în spațiul civilizației de esență ortodoxă, pentru școala sa de teologie. În aceeași ordine de idei, aceia care primesc burse în domeniul filologiei, aveau avantajul studierii limbii și literaturii grecești în locul cel mai prielnic cu putință, dat fiind că însușirea unei limbi, a unei culturi, se face mai temeinic în chiar mediul care a generat-o. Din scrisorile unor studioși înțelegem că exista, cel puțin printre seminariști, dorința aprofundării studiilor teologice în Grecia, deși cei care testaseră deja calitatea educației secundare de acolo, pregătindu-se pentru intrarea în învățământul superior, recomandau amatorilor să nu facă acest pas, din pricina cheltuielilor exagerate și a prestației slabe a profesorilor⁴⁴.

⁴⁴ Unul dintre studioși, Ilie Benescu, contura o sumbră imagine a sistemului de învățământ din Grecia, criticând aspru școala clericală Rizarios, unde fusese rânduit împreună cu ai săi colegi, dar și organizarea așezămintelor educative ale Greciei, în care, spunea el, „din norocire sau din nenorocire, numai cu limba elinească am să mă folosesc”. Apud Victor Papacostea și Mihail Regleanu, *op. cit.*, documentul CXX (scrisoare datată 1846), p. 214-218.

Stipendiștii din Principate, mai târziu din România, identificați de noi la Universitatea din Atena, sunt în număr de 19 pentru perioada luată în discuție, dar nu ne-ar mira ca numărul să crească cu doi-trei studioși, în contextul lărgirii ariei de investigație⁴⁵. Ei urmează cum am mai spus, specializări ca filologia sau teologia, ai căror profesori titulari erau școliți, în mare parte, la universități occidentale, grație tocmai burselor de stat pe care și Universitatea din Atena la punea la dispoziția absolvenților săi.

Există două etape pe care le considerăm distincte în migrația stipendiștilor români spre Atena. Prima se consumă de la începutul deceniului 5 și până în anii de după Unirea Principatelor (coincide cu domnia lui Otto I al Greciei), evidențiind primatul, inițiativa și influența ierarhiei ecleziastice, în vreme ce a doua se întinde pe ultimele patru decenii ale secolului, marcând transferul către autoritățile laice, mai precis către Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, al programului de educație a tinerilor peste hotare.

Prima serie de bursieri debutează în deceniul cinci, având ca protagoniști pe Dimitrie Racoviță de 22 de ani, din București, înscris la 6 octombrie 1845 (dar care se afla la Atena din 1842, căci într-un document se menționează că a studiat la Atena 8 ani și jumătate⁴⁶), Ilie Benescu de 23 de ani, tot din București, înscris trei ani mai târziu, și Ioan Nicolescu (călugărit în timpul studiilor sub numele de Ierothei), de 30 de ani, înmatriculat, conform datelor culese la Atena, în 1849. Se pare că l-au avut coleg pe Lazăr Drugeanu, așa cum rezultă din documentele românești⁴⁷, deși numele acestuia nu apare în Registrul matricol de la Atena⁴⁸, situație care se va repeta la mijlocul deceniului șapte cu un alt studios⁴⁹.

⁴⁵ Un asemenea caz ar fi putut fi Gheorghe Enăceanu (1837-1897), călugărit sub numele de Ghenadie (la numirea ca arhiepiscop și-a ales supranumele de „Craioveanul”), ajuns apoi episcop de Râmnic (decembrie 1886 - ianuarie 1898), instruit la Seminarul de la Socola, apoi în insula Halchi (din Dodecanez), unde funcționa o vestită școală clericală sub patronajul Patriarhiei Ecumenice, și în cele din urmă la Academia din Kiev (Cf. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. III (secolele XIX și XX), București, 1994, p. 149 și 537). Protectorii săi au ales pentru tânărul studios școala din Halchi în dauna Universității din Atena (oricum nu apare în Registrul matricol al studenților atenieni), dându-i drept coleg de învățătură pe Damaschin Matiescu. În orice caz, își însușise bine limba greacă, pentru că, dacă la 1857 era deja suplinitor la școala amintită, în 1859 îl aflăm predând limba elenă. Cf. Gh. Adamescu, *Istoria Seminarului „Veniamin” din Iași (1803-1903)*, București, 1904, p. 137.

⁴⁶ Documentul 357, reprodus în I. Ionașcu, *Material documentar privitor la Istoria Seminarului din Buzău 1836-1936*, București, Imprimeria Națională, 1937, p. 216. Documentul menționează că în august 1863 D. Racoviță avea 44 de ani, așadar s-ar fi născut în 1819. În Registrul matricol al Universității din Atena apare ca având 22 de ani în 1845, de unde rezultă o diferență de 4 ani; este posibil ca tânărul să își fi declarat o vârstă cu 4 ani mai mică decât cea reală (care a 26 de ani), din motive care ne scapă deocamdată.

⁴⁷ Lazăr Drugeanu era absolvent al Seminarului Central de la București.

⁴⁸ Lazăr Drugeanu figurează între profesorii Seminarului Central în 1851, când se redeschide așezământul, ceea ce ne face să credem că este vorba de o omisiune a Registrului matricol al Universității din Atena. El apare în documentele interne ca având studii la Atena, dar termenul acesta era destul de vag în epocă, putând indica, la fel de bine, că și-a făcut studiile la școala teologică Rizarios din Atena.

⁴⁹ Consultând cele două culegeri de documente menționate mai sus, eruditul profesor Mircea Păcurariu rezerva și el câteva rânduri prezenței la Atena a acestor studioși. Vezi Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 389.

Istoria lor este una mai specială, fiind sosiți în capitala greacă primul în 1842, trimis de episcopul de Buzău, Chesarie, ceilalți în 1844, selectați de mitropolitul Ungrovlahiei, Neofit, care își făcuse un program din calificarea în străinătate a „românilor autohtoni” pentru a servi la întoarcere drept profesori în seminariile teologice⁵⁰. Deschiderea manifestată de înalta față bisericească era remarcată de Eufrosin Poteca, care, într-o epistolă adresată mitropolitului la 6 octombrie 1845, sublinia că numele îi va fi înscris în istoria bisericească între sfinți pentru că „mare faptă bună de mitropolit făcând, i-ai trimis [pe tineri] spre învățăturile theologicești și la Peștea și la Athina și la Moscva”⁵¹.

Audierea cursurilor Universității de la Atena nu era pentru aceștia scopul imediat, pentru că, fără temeinice cunoștințe de limbă greacă, era inutil să devină studenți. Astfel, la sfatul îndrumătorului lor din Atena, Georgios Tisamenos, om de încredere al lui Neofit, protejații acestuia sunt așezați la Școala ecleziastică Rizarios⁵², unde se mai aflau și doi clerici cu state mai vechi în slujirea Domnului, ierodiaconul Dionisie Măldărescu și monahul Dosithe⁵³. Mai mult, sistemul educativ elen nu permitea absolvenților de școli profesionale, categorie în care era inclusă Școala ecleziastică Rizarios, să intre pe băncile Universității dacă nu aveau absolvut și gimnaziul⁵⁴.

⁵⁰ A trimis bursieri la teologie atât la Pesta, pentru studiul latinei, cât și la Atena, pentru greaca veche, dar și la Chișinău ori Kiev, astfel că în 1845 erau 17 tineri absolvenți ai școlilor clericale muntene la studii în străinătate. Documentul CXI, reprodus în Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, p. 187-189.

⁵¹ Documentul CXX. *Ibidem*, p. 195.

⁵² Fondată în 1844, Școala clericală Rizarios beneficia de o bibliotecă bogată pentru acea vreme (7000 de volume, cf. *Ellada, Istoria kai Politismos*, vol. 6, partea a II-a, p. 110), avea drept director desemnat pe vestitul aticist Neofytos Doukas, cărturar cu stagii vechi în Principate, elev și apoi profesor (1815-1818) la Academia Domnească din București, ulterior profesor particular la Brașov și București. Din păcate, acesta nu a apucat să își ia în primire atribuțiile, decedând tocmai atunci când toată lumea îl socotea unica personalitate capabilă a conduce respectiva instituție. Vezi amănunte despre personalitatea cărturarului în erudita lucrare a Ariadnei Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucharest et de Jassy et leurs professeures*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1974, p. 494-511. După o perioadă de incertitudini (vezi scrisorile semnate împreună de Dositei și Dionisie Măldărescu, date 08.01.1846, respectiv 23.01.1846, în Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, documentul CXXIV, p. 199-201, respectiv CXXVIII, p. 207), direcțiunea a fost ocupată în cele din urmă de teologul Konstantinos Kalaganis.

⁵³ Tot la Atena ajungea, pentru studii teologice (nu am aflat însă în ce instituție a fost așezat), Veniamin Cananău, pentru a cărui instrucție mitropolitul Veniamin Costachi lăsa prin testamentul redactat în 1844 engolpionul de aur dăruit de țarul Nicolae (banii rămași după finalizarea studiilor urmau a fi utilizați, conform dorinței înaltei fețe bisericești, pentru înființarea unui premiu pentru cele mai bune lucrări de istorie națională). Cf. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 23.

⁵⁴ Caracteristica treptei secundare a învățământului era predominanța științelor umaniste, îndeosebi a filologiei, ca urmare a imitării modelului german, accentuată de respectul arătat Greciei clasice. Astfel, materiile filologice ocupau mai bine de jumătate din programă, în vreme ce disciplinelor precum matematica sau fizica li se rezerva aproape o cincime, ceea ce face ca acest program educațional, insistând pe latura pur teoretică, să se îndepărteze de problemele reale ale societății. Conform Legii Educației din 31 decembrie 1836, în gimnazii, din totalul de 24 de ore săptămânal, greaca veche beneficia în medie de 6 ore, latina și franceza de 5, respectiv 2 ore, iar fizica, chimia sau matematica, de 2, respectiv 1 oră. Cf. *Istoria tou Ellinikou Ethnous*, vol. 14, p. 485-487.

Cele mai multe date le avem despre un studios bine pregătit, e drept, aflat și de mai multă vreme în Grecia, anume Dimitrie Racoviță, absolvent al Seminarului din Buzău⁵⁵, care ajunge pe băncile Facultății de Teologie a Universității ateniene în octombrie 1845. Până la 1848 frecventează cursurile teologice, beneficiind de îndrumarea unor profesori celebri în specialitățile lor, precum Misail Apostolidis, Teokles Farmakidis, Konstantinos Kontogonis, apoi, între 1848 și 1850, cursurile Facultății de Filosofie, audiind prelegerile lui Nefytos Vamvas (filosofie și retorică), Konstantinos Asopios (literatură greacă), Ioannes Venthilos (filologie greacă), S. Koumanoudis (filologie latină), Efthimios Kastorchis (filologie latină) Theodoros Manoussis (istorie), Er. Mitsopoulos (istorie naturală), S. Strumbos (fizică)⁵⁶. În perioada aceea existau și relații destul de strânse între profesori ai Universității din Atena și cărturari din Principate, mai ales că unii dintre ei trecuseră, în virtutea mobilității recunoscute, și prin teritoriul românesc. Un exemplu este Neofytos Vamvas⁵⁷, aflat în raporturi cordiale cu mitropolitul Neofit al Ungrovlahiei, căruia îi și trimite câteva cărți prin intermediul stipendiștilor români⁵⁸.

Lipsa de rezultate palpabile în cazul ierodiaconului Dionisie Măldărescu și al monahului Dositheii, poate prea toamnăteci pentru studiile extenuante de la Atena, conduce la rechemarea lor în țară (1848). Interesant este că, deși în anii precedenți studioșii nu aveau a spune decât cuvinte aspre la adresa sistemului educativ elen, într-o înduioșătoare scrisoare din 20 martie 1848, redactată în greacă (pentru a mări efectul preconizat și pentru a demonstra stăpânirea limbii), Lazăr Drugeanu, Ilie Benescu și Ioan Nicolescu îl roagă pe mitropolit să le permită continuarea studiilor. Ei își exprimă recunoștința pentru „bunul protector” și se arată conștienți de faptul că sunt necesare două condiții pentru reușita lor: asigurarea fondurilor de către mitropolit și atitudinea personală față de învățătură, dând asigurări că nu vor „nesocoti obligațiile impuse [...] garantând cu viața” pentru respectarea termenilor înțelegerii. Știm că atât D. Racoviță, cât și ceilalți trei amintiți mai sus se întorc în Principate după ce au obținut diplome de absolvire a studiilor Facultății de Teologie, devenind profesori în sistemul de învățământ ecleziastic, fapt asupra căruia vom reveni spre finalul studiului.

⁵⁵ În actele de la Atena el se declarase a fi originar din București, dar sursele interne arată că este născut în Focșani.

⁵⁶ Din fericire este publicată diploma de absolvire a facultăților de Teologie și Filosofie eliberată la 13 iunie 1850 pe numele lui D. Racoviță, semnată de Rectorul G.A. Mavrocordat și Decanul de la Teologie Konstantinos Kontogonis, care conține numele profesorilor și a cursurilor audiate „până la finit” de studiosul român. Vezi documentul 119, editat în I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 76-77. În aceeași culegere de documente, găsim atestatele de frecventare a cursurilor eliberate separat pentru cursurile teologice și pentru cele de la filosofie în 1848, respectiv 1850 (documentele 94, p. 63-64 și 118, p. 75).

⁵⁷ Neofytos Vamvas (1770-1855), cleric și filosof, a predat mai întâi la Academia Ionică (1828-1833), fiind printre primii profesori numiți la proaspăt fondată Universitate din Atena. Între lucrările sale amintim *Stoichia tis Filosofikis Ithikis (Elemente de etică filosofică)*, Viena, 1818, *Stoichia Filosofias (Elemente de filosofie)*, Atena, 1838, *Enchiridio Ithikis (Manual de etică)*, Atena, 1853.

⁵⁸ Vezi scrisoarea din 7 martie 1846 trimisă mitropolitului Neofit de Dositei și Dionisie Măldărescu (Documentul CXXVIII, editat în Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, p. 208-209).

Al doilea val de bursieri vine în deceniul șase, când forurile ecleziastice moldovene constată ceea ce la sud de Milcov mitropolitul Neofit observase de mai bine de un deceniu, anume că învățământul religios duce lipsă de tineri bine pregătiți în domeniul teologiei și mai ales al limbii grecești, atât de necesare cercetării directe a surselor⁵⁹. În aceste condiții, Seminarul Teologic „Veniamin” de la Socola trimite la Atena trei proaspeți absolvenți (Clement Nicolau, 25 de ani, Filaret Dimitriu, 21 de ani, George Erbiceanu, 20 de ani), înmatriculați în octombrie 1856 la Facultatea de Filosofie, cu specializarea filologie. Ei au urmat însă și unele cursuri de la teologie, obținând diploma de absolvire după un stagiu de trei ani, iar la întoarcere au fost angajați ca profesori chiar la instituția care îi trimisese la studii. Ca și în cazul anterior, Seminarul de la Socola se afla în raporturi bune cu Universitatea ateniană, dovada cea mai clară fiind chiar faptul că rectorul, Konstantinos Asopios i-a luat pe tineri sub protecția sa (era una dintre prerogativele stabilite de Regulamentul Universității), trecându-și numele în rubrica tutorelui. Tot în al doilea val trebuie amintit și Constantin Dimitriu, de 21 de ani, din Muntenia, înscris concomitent cu ceilalți trei, dar nu la Filosofie, ci la Teologie, și cu alt tutore (K. Dokos).

Între 1860 și 1865 avem, se pare, înscris un singur bursier, George Vorvoranu, de la Craiova, de 20 de ani, înmatriculat în aprilie 1860 la Facultatea de Filosofie. Deși fusese student la Pesta, inspectorul arhimandrit Inochentie Chițulescu propunea Ministrului în același an trimiterea a 16 „tineri capabili la diferite Academii” din străinătate, care ar trebui să ocupe la întoarcere o poziție didactică la seminariile din țară⁶⁰. Mai mult, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, căruia, din 1860, îi erau subordonate seminariile teologice⁶¹, făcea cunoscut, un an mai târziu, faptul că în buget sunt prevăzute 12 burse pentru seminariștii care vor fi selectați pentru străinătate, după ce vor fi pregătiți în țară la limbile necesare studiilor⁶².

Un alt moment important este deplasarea la Atena a primilor absolvenți ai Facultății de Teologie din Iași, Filotei Romanescu⁶³ și Constantin Erbiceanu, viitorul deschizător de drumuri în studiile neoeleene, ambii înmatriculați în

⁵⁹ De altfel, erudiți cercetători ai registrului vieții bisericești constatau faptul că șirul traducerilor de profil din limba greacă se rupe după Veniamin Costachi și Grigore Dascălul, pentru a fi reluat la începutul secolului XX tocmai de foștii studenți de la Atena (Vezi Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 389).

⁶⁰ Inochentie Chițulescu susținea pregătirea în prealabil a candidaților selectați (câte patru pentru fiecare seminar, cifră prea generoasă pentru bugetul insuficient al educației), pe durata unui an, în „limba locului” unde urmau să studieze, pentru că „de se vor trimite nepregătiți cu scop ca acolo să-și facă pregătirile, prea anevoie se va dobândi ce se dorește, făcându-se totodată și cheltuieli prea mari”. Experiența personală își spunea cuvântul, căci el însuși fusese preparat în particular, cu multă cheltuială pentru mitropolie, de dr. Cosmas Triandafilos și de avocatul Iosif Nistor la Pesta. Vezi documentele CCXXIII, CXLII și CXXVII, în Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, p. 354-355, 234-235, 205-206.

⁶¹ Vezi documentul datat 26 august 1860, prin care Alexandru Ioan Cuza aproba jurnalul Consiliului de Miniștri în sensul de mai sus. Cf. Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, documentul CCVIII, p. 330.

⁶² Documentul CCXXIX, datat 14.01.1861. *Ibidem*, p. 355-366.

⁶³ Pe Filotei Romanescu nu l-am găsit în arhivele ateniene, dar în fondul Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice există mențiuni în legătură cu prezența sa în capitala elenă.

septembrie 1865 la Teologie. De această dată, documentele sunt mute în privința mobilului acordării acestor două burse, dar trebuie să fie vorba de același considerent ca în cazurile anterioare: deficitul de specialiști în limba elenă, capabili a utiliza competent sursele grecești din registrul teologic. Știm doar că bursa începea în ianuarie 1865, prevăzută în buget pentru o perioadă de doi ani (un an trebuia consumat la Paris). Ea a fost curând prelungită cu un an, eliminându-se prevederea referitoare la stagiul parizian. Astfel, cel puțin C. Erbiceanu era declarat în ianuarie 1868 doctor al Facultății de Teologie de la Atena, notat cu „foarte bine” la examenele de absolvire⁶⁴.

O altă serie de stipendiști se alcătuiește în anul 1873, când Christea Constantinescu Orleanu din Ploiești, de 33 de ani, și Petru Stancu Clinceni⁶⁵ din capitală, de 26 de ani, se înscriu la Facultatea de Teologie în luna octombrie. Un an mai târziu, după o riguroasă selecție în țară, celor doi li se alătură Dragomir Demetrescu (călugărit după ce a ajuns la Atena, așa cum prevedeau și regulamentele Bisericii, sub numele Damaschin). Cu toții au absolvit cu succes (primul în 1876, al doilea în 1877 și ultimul în 1878), obținând diplome de doctor în teologie.

Să mai amintim pe Dosithei Perieceanu (numele indică un călugăr ce și-a luat ca nume de familie un toponim) de 30 de ani din Perieci, absolvent al învățământului secundar la Iași, înscris la Teologie în septembrie 1881 și licențiat, cu titlul de doctor, în 1886; alte date nu avem despre acesta, cel puțin în acest stadiu al anchetei. Câțiva ani mai târziu, în octombrie 1885, Octavian Erbiceanu, de 20 de ani, din Iași, fiul fostului student George Erbiceanu, era înscris la Facultatea de Filosofie; nici despre stagiul atenian al acestuia nu avem detalii, dar studiile sale trebuie să fi fost foarte temeinice, dovadă stând excelenta traducere a *Iliadei* lui Homer.

Un caz special este reprezentat de un studios tomnatec, de 42 de ani, înscris la Teologie în noiembrie 1890 și care apare în Registrul de înmatriculări sub numele de Saffirinos Gherasimos. Am reușit să îl identificăm în persoana lui Gherasie Saffirin, ieromonah, posesorul unei diplome de bacalaureat din 1871, participant la concursul pentru bursa în studiul teologiei la Atena, organizat de autoritățile române în anul 1874, stipendiu adjudecat în final de Dragomir Demetrescu. El a ajuns totuși în cele din urmă la Atena, e drept, mult mai târziu decât sperase, și după terminarea facultății a urcat rapid treptele ierarhiei ecleziastice. Despre un arhimandrit (fără a da nume) vorbește Teohari Antonescu în *Jurnalul* său care a văzut de curând lumina tiparului. Acest arhimandrit anonim se apropia în primăvara lui 1894 de terminarea studiilor teologice și, primind unele semnale de la superiorii ecleziastici din țară că ar avea șanse să obțină unul din cele patru locuri libere în Sfântul Sinod, își presa profesorii (în fața cărora se declara un

⁶⁴ Vezi ediția anastatică Constantin Erbiceanu, *Cronicari greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Postfață de Andrei Pippidi, Cuvânt introductiv și arbore genealogic de Constantin Erbiceanu, București, 2003, anexa 1, p. 35. Diploma de doctor în teologie, purtând nr. 97, este semnată de rectorul Orfanidis și decanul de la Teologie, K. Kontogonis.

⁶⁵ În documente numele apare și sub forma Clinceanu.

filoelen activ) să intervină pentru a primi o dispensă care să-i permită a obține mai repede titlul universitar. Răspunsul a venit de la profesorul Diomidis Kyriakos, care i-a cerut să prezinte acceptul Mitropoliei din țară, dar cum acesta nu a ajuns în forma potrivită, insistențele arhimandritului au rămas fără rezultat⁶⁶.

Mai cunoaștem doi bursieri întârziați⁶⁷, tot la Teologie, Teodor Atanasiu și cumnatul său Stefanov, personaje care încheie un pluton curajos, ba chiar performant și merituos. Primul, protoiereu în Moldova⁶⁸, înscris în 1893, obține în 1898 titlul de doctor în teologie la Universitatea ateniană, cu o lucrare asupra școlilor grecești din România între 1644-1821. Subiectul a fost ales la sugestia lui Constantin Erbiceanu, forma prelucrată a disertației văzând lumina tiparului în capitala elenă, în același an⁶⁹. O parte din date provin din același *Jurnal* al lui Teohari Antonescu, care amintește de protoiereul Atanasiu însoțit de mitocanul și semi-barbarul său cumnat, Stefanov, tot preot, ambii aflați la studii teologice la Universitatea din Atena și în tovărășia cărora a petrecut adesea, nu întotdeauna cu plăcere, după cum mărturisea junimistul.

Să încercăm reconstituirea traseului pe care stipendiștii îl parcurg până la obținerea titlului pentru care autoritățile din patrie investiseră încredere și sume importante de bani. Din documentele găsite secvențial în arhive rezultă că selecția bursierilor era una foarte riguroasă. Una dintre condițiile neoficiale era ca aspiranții să fie sănătoși din punct de vedere fizic și capabili să facă față cerințelor studiului într-un mediu străin. În 1874, bunăoară, o singură bursă era scoasă la concurs pentru studierea teologiei în Universitatea din Atena, termenii fiind stabiliți încă din 2 mai 1873 și publicați în oficiosul guvernului⁷⁰. La concurs, desfășurat în

⁶⁶ Teohari Antonescu, *Jurnal (1893-1908)*, ediție, studiu introductiv și note de Lucian Nastasă, Cluj, Limes, 2005, p. 68.

⁶⁷ Despre Stefanov, Teohari Antonescu lasă să se înțeleagă faptul că era trecut de 50 de ani, iar cumnatul său avea aceeași vârstă. *Ibidem*, p. 74.

⁶⁸ Absolvent al Seminarului de la Socola, a primit o parohie în Roman, apoi a devenit protopop la Bacău. Cf. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 172.

⁶⁹ Titlul complet al lucrării era *Peri ton Ellinikon scholon en Roumania 1644-1821 kai peri tis epirois afion epi tou te thriskeftikou kai politikou (Asupra școlilor grecești din România 1644-1821 și asupra influenței lor în spațiul ecleziastic și laic)*, Atena, 1898, și era dedicată rudelor, prietenilor și „binecuvântaților mei profesori de la Facultatea de Teologie din Atena, cu respect și considerație”, dar și lui Constantin Erbiceanu, profesor la Facultatea de Teologie de la Universitatea bucureșteană.

⁷⁰ La rubrica anunțuri ministeriale, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice informa publicul studios de intenția de a scoate la concurs trei asemenea burse. Redăm aici conținutul anunțului: „Ministerul, auzind pe Consiliul Permanent al Instrucțiunii, publică concurs pentru trimiterea a trei stipendiști la Atena pentru a studia teologia în timp de trei ani. Concursul se va ține la 20 august viitor, în localul Seminarului Central din București, înaintea unui juriu ad-hoc ce se va numi atunci. De la aspiranții care ar dori a beneficia de aceste stipendii se va cere: 1. calitatea de român indigen, iar nu naturalizat, conform art. 2, alin. II din legea bisericească; 2. certificat de absolvire a 7 clase dintr-un seminar central; 3. cunoștințe de limba greacă modernă. Concursul, sau examenul, de se va prezenta un singur aspirant, se va face asupra obiectelor mai cu seamă teologice ce se propun în seminariile centrale. Aspiranții sunt obligați, conform art. 335 din Legea Instrucțiunii, a servi la întoarcerea în țară ca profesori timp îndoit de cât au stat în străinătate pe spesele statului; și fiindcă, conform art. 2, alin. III din legea organică a Bisericii, au dreptul de a fi chemați în gradul de episcopi, aspiranții laici vor fi obligați după întoarcerea în țară a intra imediat în cler.” Cf. „Monitorul Oficial” nr. 98, din 6/18 mai 1873.

localul Seminarului Central din București, în ciuda cererii profesorilor Seminarului „Veniamin” de la Socola ca examinarea celor „de dincoace de Milcov” să aibă loc la Iași, se prezentaseră Dragomir Demetrescu, Gherasie Saffirin și George Costăchescu, care au fost examinați, scris și oral, la materiile limba elenă, religie, matematică, istorie naturală. Mai făcuse cerere pentru bursă și Conon Arămescu Donici, viitorul episcop de Huși (1902-1912) și mitropolit primat (1912-1919), pe atunci ierodiacon, solicitând bursa doar în virtutea titlurilor, fără a veni la listă⁷¹. Ministerul recomandase și pe George Gherghiceanu, încă elev la Seminarul Central din capitală, dar acesta, neavând certificat de absolvire, a fost exclus din listă⁷². În această situație, comisia alcătuită din cinci profesori (D. Petrescu, Ghenadie Popescu, Gh. Zottu⁷³, C. Bobescu, Epaminonda Francudi), în frunte cu directorul Seminarului, Ghenadie Popescu, el însuși cu studii în străinătate, îl recomandă Ministerului drept câștigător pe Dragomir Demetrescu⁷⁴.

În joc intrase și Mitropolia Ungrovlahiei, care, prin intervenția lipsită de tact a directorului G. Ionescu, ceruse dreptul exclusiv al selecției bursierilor, argumentându-și insistența prin aceea că viitorii profesori ai seminariilor trebuie verificați nu doar științific, ci și moral, mai ales că angajamentele luate înainte de plecarea din țară au fost de atâtea ori încălcate; mai mult, competența comisiei stabilite de Minister era negată în domeniul științelor ecleziastice și se solicita ca măcar cei declarați reușiți să fie clerici, nu laici⁷⁵.

Înainte de a părăsi țara, stipendiștii sunt obligați, conform articolului 335 din Legea Învățământului, să semneze o declarație prin care își iau angajamentul de a funcționa ca profesori în specialitatea obținută pe o perioadă dublă decât anii de studii⁷⁶, obligație care se regăsește într-o formă asemănătoare și în prima etapă. Ei primesc trimestrial bani din țară dar quantumul este variabil și, de

⁷¹ Fusese absolvent al Seminarului de la Socola, continuându-și studiile la Universitatea din Iași și la cea din Cernăuți, unde obține și un doctorat în teologie.

⁷² ANIC (infra: ANIC), fond *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, dosar 191/1874, fila 44.

⁷³ Gh. Zottu (1842-1885) a fost un personaj interesant în viața învățământului teologic românesc în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. El însuși elen (originar din Epir), cu studii în Grecia, Germania și Franța, a predat la Seminarul Central din capitală, apoi la Colegiul Sf. Sava și la Facultatea de Teologie, fiind și director al Cancelariei Mitropoliei Ungrovlahiei și redactor (între 1 ianuarie 1880 și 24 august 1886) la revista bilunară „Ortodoxul” care apărea la București (Cf. Georgeta Răduică, Nicolin Răduică, *Dicționarul presei românești*, București, 1995, p. 308, și Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 389).

⁷⁴ Mediile obținute dădeau într-adevăr întâietate lui Dragomir Demetrescu, absolvent a șapte clase seminariale la Seminarul Central. Acesta primise notele 7 2/3 și 7 7/35 la scris și oral, cu media 7 19/15, urmat de Gherasie Saffirin, care a primit doar 5 2/3 și 6 1/5, cu media 5 28/30 și de George Costăchescu, care a obținut 6 1/3 și 5 3/5, cu media 5 29/30. ANIC, fond *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, dosar 191/1874, fila 45 f-v.

⁷⁵ ANIC, fond *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, dosar 191/1874, fila 39-40 f-v. Ministerul răspundea că alcătuirea comisiei și organizarea concursului cad, conform legislației, în sarcina sa (*Ibidem*, fila 38).

⁷⁶ S-a păstrat angajamentul luat, sub semnătură, de Dragomir Demetrescu. ANIC, fond *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, dosar 191/1874, fila 57.

regulă, mai mic decât ceea ce sperau bursierii (spre exemplu, au loc reduceri de la 2400 la 1600 de lei⁷⁷) și, în plus o sumă mică pentru cheltuielile de drum dus-întors⁷⁸.

Mijlocul de transport cel mai practic, mai rapid și mai sigur era, bineînțeles, vaporul, de aceea stipendiștii se îmbarcă la Brăila, Galați sau Constanța, via Constantinopol, unde călătorii sunt adesea nevoiți să rămână câteva zile în carantină⁷⁹. Debarcarea are loc la Pireu unde „asaltul” proprietarilor de birjă, aflați în concurență pentru clienți, l-a șocat bunăoară, prin insistența lor de factură orientală, pe Teohari Antonescu, proaspăt sosit direct din Occident⁸⁰.

Pe un drum prost întreținut și monoton, flancat de case prăpădite, ei se deplasează din port spre capitală⁸¹, cazându-se, de regulă, la un proprietar deja recomandat din țară. În publicațiile adresate studenților, autoritățile universitare recomandau ca locuința să fie spațioasă, aerisită, luminoasă și ferită de umezeală, pentru ca cei veniți să aibă condiții de trai care să le permită concentrarea totală asupra studiului⁸². Regula spunea că proprietarul trebuia să și semneze ca tutore provizoriu la înregistrarea studiosului, dar nu întotdeauna prevederea era respectată. În interval de 24 de ore de la sosirea în Atena, studiosul străin era obligat să-și anunțe prezența în oraș la poliție și în interval de 8 zile să se prezinte personal la rectorat pentru înmatriculare, fiind acceptat cu o condiție: să dovedească faptul că are cunoștințele necesare studiului universitar (deci dovada absolvirii unei școli secundare) și un comportament compatibil cu normele locale⁸³. Mai era necesară depunerea unui jurământ ce pare azi ciudat (de ex. conținea mențiunea că nu face parte din nicio societate secretă), dar care era privit ca

⁷⁷ Studiosul Christea Constantinescu Orleanu amintește chiar într-o scrisoare către Minister că este foarte dificil a trăi la Atena „doar cu 1600 de franci pe lună”. ANIC, fond *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, dosar 191/1874, fila 15. De altfel, anul următor cuantumul burselor a fost suplimentat.

⁷⁸ Spre exemplu, Constantin Erbiceanu și Filotei Romanescu au primit, în 1865, câte 80 de galbeni pentru „cheltuielile de voiagiu”. Cf. documentul nr. 12 în Leonidas Rados, *Acte și documente privitoare la viața și activitatea lui Constantin Erbiceanu (1838-1913)*, în „Arhiva Istorică a României”, serie nouă, vol. 1 (2004), nr. 1, p. 179.

⁷⁹ Bunăoară, Christea Constantinescu Orleanu și Petru Stancu Clinceni au vegetat aici 11 zile în 1873, motiv pentru care și întârzie să se înscrie la Universitate. Fond *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, dosar 191/1874, fila 3 și 5.

⁸⁰ Înainte de stagiul atenian, el obținuse, prin influența protectorului său (Titu Maiorescu), o generoasă bursă în Apus, aprofundând la Paris, Heidelberg și München studiile făcute în țară. Vezi Teohari Antonescu, *op. cit.*, p. 12.

⁸¹ În lungime de 8 km, drumul fusese construit în 1835, cu poduri de lemn și carosabil pietruit, lucrare pentru care guvernul a plătit 126.277 de drahme la acea vreme. Cf. *Ellada, Istoria kai Politismos*, vol. 8, *To Neo Elliniko Kratos. I Oikonomia (Grecia, istorie și civilizație*, vol. 8, *Statul grec modern. Economia*), p. 185.

⁸² Athanasios Rousopoulos, *Odigos ton foititon tou Panepistimiou Othonos (Ghid al studenților Universității Ottoniene)*, Atena, 1857, p. 90.

⁸³ *Ibidem*, Anexa I, *Diatagma peri sistaseos tou Panepistimiou (Decret asupra înființării Universității)*, p. 113-114.

necesar în inflamabilul mediu politic atenian, după care tânărul era înscris la facultatea și specializarea dorită⁸⁴.

La Universitatea din Atena, înscrierea, cursurile, ca și examenele, se plăteau⁸⁵, iar ceea ce rămânea era drămuț cu grijă de bursieri, pentru traiul zilnic și pentru rechizite sau cărți (foarte scumpe de altfel, mai ales în prima parte a perioadei)⁸⁶. Costurile vieții erau mari; s-au păstrat, din fericire, mai multe documente care atestă cheltuielile serioase la care era supus bugetul instituțiilor române trimițând studioși în capitala greacă⁸⁷. La sfatul persoanei de încredere a lui Neofit, Georgios Tisamenos, stipendiștii selectați de mitropolit trimis în țară următoarea justificare privind necesarul de vestimentație și lenjerie pentru fiecare persoană: „1 pălărie de vară (18 drahme), 1 șapcă (9 drahme), 6 cămăși (36 drahme), 6 perechi de izmene (36 drahme), 4 perechi de pantaloni, din care 2 de vară și 2 de iarnă (120 drahme), 2 gheroace (180 drahme), 5 jileți (80 drahme), 4 basmale de gât (40 drahme), 6 idem pentru nas (12 drahme), 3 perechi de cizme (60 drahme), 2 papuci (8 drahme), 8 perechi de ciorapi (12 drahme), 4 cearșafuri (15 drahme)”. La acestea se adăugau cheltuielile cu rechizitele necesare învățăturii, cărți și caiete (nedefinit) și cerneală (15 drahme)⁸⁸. Reieșea un total de 650 de drahme, la care s-ar fi adăugat alte câteva sute pentru cărți și caiete și apoi, evident, pentru plata profesorilor particulari, chiria locuinței, alimentație, taxele școlare, alte cheltuieli extraordinare (tratamente medicale, excursii etc.)⁸⁹.

Regulamentele prevedeau audierea constantă a cursurilor, căci numai așa studentul era primit la examene. Oricum, autoritățile române știau precis ce se

⁸⁴ *Ibidem*, p. 115.

⁸⁵ Așa erau taxa de timbru, taxa de înscriere, 10 drahme, taxa de folosire a utilităților științifice, 10 drahme, taxa pentru cursurile speciale, 10-40 de drahme pe an taxa de absolvire și cea pentru titluri academice (mai mare). *Ibidem*, Anexa III, *Diatagma peri prosorinou kanonismou tou en Athinaiis sistithisomenou Panepistimiou* (Decret asupra regulamentului provizoriu al universității înființate la Atena), p. 145.

⁸⁶ Kostas Lappas, *op. cit.*

⁸⁷ Chiar și așa, învățăcelilor cu burse la instituții din alte părți ale Europei li se rezervau sume mai mari de bani. Seminarul Teologic din Buzău avea prevăzut în 1847 un buget de 60.000 de lei, în care era inclus un capitol de 8000 de lei, pentru întreținerea a doi studioși, D. Racoviță la Atena și G. Tătărăscu la Roma (documentul 90, în I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 57). Într-un alt document din 1849 capitolul este detaliat, suma crescând simțitor în bugetul pe anul 1850, când primul primește 4800 de lei, iar cel de-al doilea 6400 lei, la care se adăugau alți 640 de lei reprezentând „cheltuiala trimeriei acestor bani la locurile stabilite” (*Ibidem*, documentul 114, p. 73).

⁸⁸ Scrisoarea din 22.07.1846 semnată Ilie Benescu și Lazăr Drugeanu, în Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, documentul CXXXII, p. 212-213.

⁸⁹ La 23 decembrie 1847 bursierii trimiteau protectorului de la București o scrisoare cu toate cheltuielile făcute pe lunile iulie, august și septembrie ale anului respectiv (se dă și paritatea drahmă-galben în acel moment, de 1950 la 150) în care vedem că pentru hrana celor cinci (Ilie Benescu, Ioan Nicolescu, Lazăr Drugeanu, Dionisie Măldărescu și Dositheii) se consumau 170 de drahme lunar, iar pentru chiria locuinței, 50, Documentul CXL (*Ibidem*, p. 231-232). Evident, atunci când banii din țară întârzie, bursierii puteau apela la împrumuturi de la apropiați, așa cum se întâmplă în ianuarie 1846, când Georgios Tisamenos le împrumută 350 de drahme „pentru mâncare, casă și profesor” (documentul CXXIV, p. 200).

dorea de la tinerii trimiși cu burse, condiționând cel mai adesea continuarea stipendiului (trimis prin mandat cu intermedierea unor bancheri specializați, ca Jacques Poumay sau Ștefan Ioanide, care primeau cel puțin 5% din fondurile transferate) de rezultate concrete, trecerea unui semestru, promovarea unor examene, ș.a. Și din acest motiv, mare parte dintre bursierii români s-au întors cu diplome, deși statisticile recente arată că doar jumătate dintre studenții grecii ordinari (deci înscriși) obțineau diplomă, procentul străinilor diplomați fiind mult mai redus. Pentru eliberarea trimestrială a stipendiului, Ministerul de profil solicita – și faptul e comun bursierilor români de pretutindeni - dovada audierii conștiințioase a cursurilor, semnată de un profesor. În cazul Atenei, dovada este eliberată întotdeauna de rectorat, care se interesează la decanatul Facultății pentru a da, în cunoștință de cauză, certificarea; mai mult, actul era legalizat uneori la Ministerul Elen de Externe, pentru un plus de autenticitate. La fel de adevărat e și că uneori actele trimise de bursieri nu ajung la timp, se pierd pe drum sau sunt rătăcite de funcționarii Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice. Așa se întâmplă în 1876 când cei trei stipendiști de la Atena (Christea Constantinescu Orleanu, Petru Stancu Clinceni și Dragomir-Damaschin Demetrescu) scriu Ministerului pentru că la urechi le-a ajuns zvonul că funcționarii nu știu nimic de soarta lor și se declară „tare surprinși, și poate chiar loviți de trăsnet” la auzul tristei vești, căci nu au întârziat niciodată trimiterea adeverințelor⁹⁰.

Durata studiilor, inițial de trei ani (patru aveau doar dreptul și medicina), a sporit mai târziu cu încă un an. În tot cazul, cunoștințele de greacă asimilate în țară nu par suficiente și bursierii se văd nevoiți a studia limba cu profesori particulari, fapt general valabil. Este aproape o regulă: de la primii până la ultimii, studenții iau lecții private, cu siguranță și la sugestia apropiaților sau a profesorilor de la facultate⁹¹. Relevant este că primii studioși, trimiși de mitropolitul Neofit al Ungrovlahiei, întârzie mult până a se înscrie la teologie, dovadă a pregătirii insuficiente din țară și a severității vieții universitare locale. Știm că examenele erau dure, chiar și studenții greci ezitau mult înainte de confruntarea cu profesorul sau comisia, dar nu aveau nicidecum complexitatea acelor *trijos* introduse în secolul XIX la Oxford și Cambridge⁹².

Documentele ne dau unele informații și cu privire la tehnicile de învățare la care recurgeau bursierii români. Putem generaliza, cu unele rezerve⁹³, cazul lui Lazăr Drugeanu, care se plângea, în 1846, mitropolitului de faptul că intenția sa de a traduce o carte din limba greacă era amânată de „sforțările de care am nevoie să

⁹⁰ ANIC, fond *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, dosar 187/1876, fila 11 f-v.

⁹¹ Există asemenea mențiuni pentru foarte mulți dintre stipendiști, care își rezervau o parte din bani pentru „proghimnasiu”.

⁹² Cf. Christophe Charle, Jacques Verger, *op. cit.*, p. 117-120.

⁹³ Dintr-o scrisoare adresată mitropolitului, la 28 ianuarie 1846, rezultă că Lazăr Drugeanu se dovedea mai slab la învățătură, deși își dădea toată silința, fiind mai aplecat spre latura practică. Îndemânarea acestuia „pentru orice lucru atingător de existența corporală” îi făcea pe Dionisie Măldărescu și pe Dositei să creadă că „mult mai potrivite ar fi fost pentru dânsul meșteșugurile”. Vezi documentul CXXVIII, în Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, p. 207-208.

depun pentru studiul lecțiilor cele mai necesare și pentru traducerea lor în limba maternă”⁹⁴. Așadar învățăceii apelează, cel puțin în primii doi-trei ani, la această metodă mai puțin recomandabilă, în ciuda eforturilor semnificative pe care le presupunea, pentru că nu veneau din țară cu nivelul de cunoștințe la care să poată gândi și exprima idei direct în limba greacă. Autoritățile pedagogice recomandau atât studiul individual (util pentru sedimentarea cunoștințelor obținute în facultate, cât și pentru completarea acestora), dar mai ales studiul în grup, foarte potrivit pentru pregătirea examenelor. Studiosul era invitat să își organizeze lectura cărților pe două registre, de cultură generală și de specialitate, ambele fiind indispensabile viitorului absolvent; de asemenea, cărțile „bune” puteau fi recitite de mai multe ori, iar în vacanțe era recomandată repetarea materiei din timpul anului, cu sistematizarea în notițe personale⁹⁵.

De altfel, studiul materiei universitare, la care se adăugau lecturile private și orele de limbă greacă luate de la profesori particulari, afecta uneori sănătatea tinerilor⁹⁶. Dacă ținem seama și de asistența medicală precară, specifică acelor vremuri, este evident că orice afecțiune minoră se putea transforma într-o dramă; nu a fost cazul cu personajele luate în discuție în acest context, dar o situație limită apare la începutul anului 1849, când bursierul Spiridon Bădescu, trimis de Neofit la Moscova în scopul „de a se educa și a se civiliza în școalele duhovnicești ale Rosiei”, fiind grav bolnav cronic, își conjura protectorul să îl retragă de la școală, pentru a-și scăpa „tinerețile de pogorârea în mormânt”⁹⁷.

Autoritățile universitare recomandau studenților o viață echilibrată (7 ceasuri de somn, de la 10 seara la 5 dimineața), fără excese precum tutunul sau alcoolul, insistând pe necesitatea îngrijirii atente a corpului și pe mișcarea fizică (pentru că, spun pedagogii eleni, neexersarea trupului atrage după sine lenevirea minții), în particular însă, pentru că programa nu cuprindea și ore de educație fizică⁹⁸. Scrisorile bursierilor trimiși de Neofit ne dau suficiente amănunte în legătură cu afecțiunile lor fizice ocazionale. La 25 iulie 1846 Dionisie Măldărescu își anunța binefăcătorul că este aproape vindecat, deși „patima nu l-a lăsat”, iar Ilie Benescu suferea uneori de dureri de piept și cronic de ochi „din pricina luminii lângă care își face meditația”⁹⁹; dintr-o epistolă aflăm că lui Ioan Nicolescu i se recomandau în

⁹⁴ Documentul CXXXVI (*Ibidem*, p. 219-220).

⁹⁵ Era impus chiar un set de reguli pentru lectură, între care amintim: citirea zilnică, regulată la anumite ore, începerea lecturii de la titlul cărții, luarea de notițe, evitarea citirii mai multor cărți odată sau a textelor prea dificile. În plus, lecturile din clasici, foarte necesare îndeosebi disciplinelor umaniste, impuneau scrierea unor marginalii. Cf. Athanasios Rousopoulos, *op. cit.*, p. 86-88.

⁹⁶ Selecția pentru bursele în afară ținea cont și de starea de sănătate a candidaților, care trebuia să fie apti a face față diverselor situații care puteau apărea în timpul studiilor departe de țară și de mediul familial.

⁹⁷ Documentul CXLVIII, în Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, p. 240-241.

⁹⁸ Erau recomandate plimbările, excursiile, lupta, jocurile sportive, dar mai ales înotul și „gimnastica militară”, ca unele care puneau în mișcare toate grupele musculare. Apud Athanasios Rousopoulos, *op. cit.*, p. 89.

⁹⁹ Documentul CXXXIII, în Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, p. 213-214.

1847 băile de mare, indicație pe care a și urmat-o (16 băi, care reduc bugetul comun cu 17,5 drahme)¹⁰⁰. În cazuri acute, se recurgea la serviciile personalului sanitar: ieromonahul Dositei vizita în iulie 1845 medicul pentru o gravă afecțiune, fiind tratat cu „8 lipitori la stomac, împreună cu alte doctorii”¹⁰¹, iar Ilie Benescu plătea 6 drahme în 1847 pentru două extracții dentare¹⁰².

Înscrierea la Universitate avea și rolul de a pregăti sistematic pe tânărul care a ales calea studiilor, pentru o viitoare profesie. Pentru a răspunde la întrebarea care vizează tipul de cursuri audiate de bursierii noștri și examenele pentru care se pregăteau, e necesar să spunem mai întâi că la Atena existau mai multe prelegeri magistrale, generale, ținute de profesori de renume, la care numărul auditorilor era foarte mare, dar acestea nu dau neapărat valoarea unei Universități, pentru că ele nu stimulează gândirea studenților. Pentru sistemul educativ, pentru filosofia educativă a sfârșitului de secol XIX, cursurile magistrale, deși își au rostul lor, nu prezintă o importanță covârșitoare, deoarece induc pasivitate auditoriului universitar. Mult mai utile erau seminariile și cursurile speciale, unde profesorul se asigura de cooperarea studentului. Deși cursurile generale aveau un rol important în educația tânărului, mai ales pe tărâm umanist, chiar studenții militează pentru prevalența cursurilor speciale, care facilitau un acces mai rapid la cunoștințele necesare viitoarei profesii.

Pentru aprofundarea subiectului, este necesară o scurtă incursiune în structura sistemului universitar ateniian. Universitatea avea patru facultăți, după model german (teologie, filosofie, drept, medicină) care două aveau multiple specializări: filosofia îngloba istoria, filosofia, filologia și științele exacte, iar dreptul – politica și științele juridice. Anul de studii se deschidea la începutul toamnei și avea un semestru de iarnă și unul de vară, după modelul deja încetățenit.

De asemenea, științele găzduite de facultăți erau de două categorii: generale (filosofia, istoria, mate-fizica, filologia) și speciale (teologia, dreptul, politica, medicina), fiecare cu mai multe cursuri. Profesorii recomandau învățăcelilor să nu renunțe la cursurile deja începute, dovadă că fenomenul nu era tocmai izolat și să își facă un program aerisit, pentru a evita obosirea spiritului. Studentul ideal trebuia să aibă o sănătate mulțumitoare, atât fizică (acuitatea auditivă și vizuală), cât și spirituală, aceasta din urmă însemnând minte sănătoasă, imaginație, istețime, memorie bună, capacitatea de a distinge nuanțele¹⁰³.

Specializările conțineau un număr de cursuri speciale și auxiliare sau ajutoare ce variau de la epocă la epocă, în funcție de profesori. Interesează aici exclusiv filologia și teologia. Prima era considerată temelia și instrumentul celorlalte discipline, pentru că în afara limbii nu poate exista cunoaștere sau știință. Studenții erau invitați să urmeze cu regularitate mai ales cursurile practice, de

¹⁰⁰ Documentul CXL (*Ibidem*, p. 231-232).

¹⁰¹ Documentul CXIX (*Ibidem*, p. 193-194).

¹⁰² Documentul CXL (*Ibidem*, p. 231-232).

¹⁰³ Athanasios Rousopoulos, *op. cit.*, p. 29.

hermeneutică filologică, și să nu rămână în urmă cu materia de bază. Filosofia și istoria se constituiau în științe auxiliare studiului filologiei, studentul trebuind să asimileze cunoștințe și din aceste domenii¹⁰⁴. Cursurile principale erau obligatorii, iar la cursurile auxiliare, studentul avea posibilitatea opțiunii.

Facultatea de Teologie avea o singură specializare, teologia fiind considerată una din cele mai severe și totodată dificile științe, pentru că, spun textele vremii, „teologul se cere a fi un bun istoric, un bun filosof și un bun filolog”; să adăugăm fireasca credință în Dumnezeu și asimilarea crezului ortodox. Din acest motiv, doctoratul se cere în mod curent studentului la Teologie, chiar dacă aceasta presupune un studiu asiduu, derulat pe mai mulți ani. Materia era împărțită în trei părți, explicativă sau exegetică, istorică și sistematică, în prima construindu-se bazele studiului teologic prin asimilări de factură filologică (gramatica ebraică și greacă, dialectul Sfintei Scripturi), în etapa secundă urmând istoria religiei creștine, a vieții sfinților și Apostolilor, a evoluției Bisericii Creștine; în fine, ultima parte cuprindea dogmatica și etica creștină, patrologia, drept ecleziastic ș.a. Nu în ultimul rând, studentul trebuia să ia cunoștință cu aspectele practice, teologia catehetică, omiletică și pastorală, în seminarii de profil¹⁰⁵. Deși prezente în spațiul german, materii ca pedagogia și didactica nu erau incluse în rândul materiilor obligatorii ale Facultății, în ciuda faptului că unii dintre profesori argumentaseră utilitatea introducerii lor¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Iată câteva cursuri principale întâlnite în deceniile șase și șapte: Enciclopedia și bibliografia filologiei; Gramatica greacă și latină, teoria înrudirii lor; Metrica; Istoria literelor grecești; Istoria literelor latine; Istoria și geografia antică; Studiul limbii și filologiei germane (anul I); Critică și hermeneutică; Diplomatică și paleografie; Arheologie elenă; Arheologie romană; Mitologie; Retorică; Exerciții practice în scrierea și citirea elinei și latinei (anul II); Istoria artei antice; Istoria artei medievale și moderne; Istoria generală a limbilor (anul III). Cursuri ajutătoare: Enciclopedia filosofiei; Logică și metafizică; Psihologie; Antropologie; Istoria dreptului roman (anul I); Filosofia dreptului și a statului; Etică; Filosofia istoriei; Istoria și filologia medievalității; Istorie ecleziastică și religie; Istoria naturală; Istoria limbii și a filologiei neogrecești (anul II); Filosofia artei – estetică; Istoria filosofiei; Istoria modernă a statelor europene; Fizică; Chimie; Pedagogie și didactică (anul III). *Ibidem*, p. 49-55.

¹⁰⁵ Vezi și D.S. Balanos, *I Theologiki Scholi tou Panepistiniou Athinon (Facultatea de Teologie a Universității din Atena)*, extras din „Enaisima”, Atena, 1931, p. 142-186.

¹⁰⁶ Materii principale: Enciclopedia și bibliografia teologiei; Introducere în Vechiul și Noul Testament; Studiul limbii ebraice; Hermeneutica și critica Scripturilor; Erminia cârților istorice și a psalmilor din Vechiul Testament; Erminia cârților din Noul Testament; Istoria ecleziastică partea I (anul I); Erminia cârților din Noul Testament, cu deosebire a epistolelor; Istoria ecleziastică partea II; Dogmatica și istoria dogmelor; Istoria lui Iisus Hristos și a creștinismului primar; Arheologie ebraică și creștină; Studiul istoricilor ecleziastici, cu deosebire a lui Eusebiu (anul II); Simbolistica ecleziastică și istoria dogmaticii ortodoxe; Arheologia Bisericii; Istoria ereziilor; Omiletica prin exerciții; Catehetica prin exerciții; Teologia pastorală prin exerciții; Istoria critică a Sfinților Părinți ai Bisericii; Studiul Scripturilor și al Părinților greci și latini (anul III). Materii auxiliare: Enciclopedia filosofiei; Logica și metafizica; Antropologia; Istoria generală; Studiul clasicilor greci și latini; Studiul limbii germane (anul I); Filosofia dreptului și a statului; Etica; Filosofia și religia; Filosofia artei; Istoria literelor și a civilizației; Istoria naturală; Istoria filosofiei; Retorica; Pedagogia și didactica; Istoria Greciei; Istoria literelor grecești; Fizica; Chimia (anul III). Athanasios Rousopoulos, *op. cit.*, p. 55-60.

Orele de curs se derulau de luni până sâmbătă între 8 dimineața și 6 seara; firește, iarna ziua de studiu începea mai târziu și se termina mai devreme. Studenții erau liberi duminicile și sărbătorile legale (religioase: 1 ianuarie, Sf. Ioan, Sf. Trei Ierarhi, Sf. Gheorghe, Sf. Constantin și Elena, Sf. Apostoli, Sf. Dumitru, Sf. Nicolae ș.a.; apoi laice: 25 ianuarie, 25 martie, 20 mai, 3 septembrie, 3 decembrie), iar vacanțele durau de la 15 iulie la 15 septembrie, și două săptămâni de Paște (de la începutul săptămânii mari până la a doua săptămână după Paște)¹⁰⁷. Într-un stat cu o influență considerabilă a Bisericii, duminica dimineața era recomandată prezența la biserică sau, în cazul în care lucrul nu era posibil, citirea Bibliei acasă¹⁰⁸. De asemenea, știm că românii erau foarte serioși în audierea cursurilor și aveau un comportament adecvat față de profesori și de colegi¹⁰⁹. Diplomele de absolvire și certificatele de audiere a cursurilor, eliberate de Universitatea din Atena, atestă din plin acest lucru, toți bursierii fiind considerați studioși, plini de zel, prezenți la ore tot anul, valoroși ca nivel de pregătire și responsabili pentru propria soartă¹¹⁰.

La Facultatea de Teologie și la Filosofie, examenele de diplomă erau de două tipuri, desfășurate după un tipic complicat: pentru doctorat, ele se puteau susține după cel puțin patru ani de studii, fiind mai amănunțite și mai dificile și necesitând prezența tuturor profesorilor de specialitate, iar pentru simpla absolvire, examenele se puteau susține după trei ani de cursuri. Pentru a fi acceptat la examinare, studentul trebuia să depună cu 15 zile înainte de sesiune o cerere către decan, în care își prezenta pe scurt biografia, atașând adevărinite de la profesorii ale căror cursuri le-a audiat¹¹¹. În cazul doctoratului, după riguroasa examinare a candidatului de către comisie, acesta prezenta în fața decanului o disertație în greaca veche și, dacă aceasta era acceptată, se stabileau ziua și ora pentru prezentarea publică solemnă, la care era prezent și rectorul. După susținerea tezei, candidatul primea diploma din mâna decanului. În principiu, doar clericii puteau primi „distingția doctoratului” în studii teologice, ceilalți având nevoie de o dispensă în acest sens¹¹². Prevederile cu privire la examenele de diplomă sunt incluse atât în decretele regale succesive, de după fondarea Universității, cât și în Hotărârile

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 118.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 92-93.

¹⁰⁹ Profesorii trebuiau salutați cu respect și o largă plecăciune, iar către colegi studiosul trebuia să se manifeste ca un frate și un colaborator. *Ibidem*, p. 91.

¹¹⁰ Toate dovezile converg spre această concluzie, fie că este vorba despre prima serie (vezi livretul de student, diplomele și certificatele lui Dimitrie Racoviță eliberate între 1845-1850, în I. Ionașcu, *op. cit.*, documentele 82, 94, 96, 118, 119), fie că ne referim la bursieri mai târzii, ca des amintitul Constantin Erbiceanu la 1868 (Vezi Leonidas Rados, *The first Romanian Neohellenist: Constantin Erbiceanu. 1838-1913*, în „Balkan Studies”, 41 (2000), 1, p. 113-137), Christea Constantinescu Orleanu sau Petru Stancu Clinceni între 1874-1878 (ANIC, fond *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, dosar 191/1874, fila 30).

¹¹¹ Athanasios Rousopoulos, *op. cit.*, Anexa VI, *Diatagma peri exetaseos ton foititon tou Panepistimiou* (Decret asupra examinării studenților Universității) p 157.

¹¹² *Ibidem*, p. 158.

Ministerului Cultelor și Educației și mai ales în cele ale Senatului Universitar, sursa din urmă beneficiind de o descriere extrem de amănunțită a subiectului¹¹³.

Până la 1868, bursierii români obțin doar diplome de absolvire. Cercetările noastre (incomplete, e drept, și deloc definitive) au indicat faptul că prima diplomă de doctor i s-a decernat lui Constantin Erbiceanu, care în anul amintit primea diploma de teologie ce va fi recunoscută ca atare în țară. După acesta, majoritatea studioșilor din a doua perioadă și-au adjudecat asemenea documente, devenind mai ales profesori ai seminariilor teologice. Din lipsa spațiului și a informațiilor complete, nu putem analiza aici finalizarea studiilor la Atena și evoluțiile profesionale ale tuturor bursierilor. Cu toate acestea, vom oferi unele repere pentru câțiva dintre ei.

Despre primul bursier, Dimitrie Racoviță, știm că a absolvit în ianuarie 1850 ambele facultăți (Teologie și Filosofie), fiind numit „verbal” profesor la Seminarul din Buzău de către episcopul Filotei. Cu o pregătire temeinică, se afla, cu siguranță, în grațiile acestuia din urmă (era, încă din 1847, prevăzut în bugetul școlii, ca bursier la Atena), căci la 1853 vorbea deja în calitate de director al școlii¹¹⁴, pentru ca la 28 martie 1856 să apară cu rangul de pitar¹¹⁵. Evoluția profesională a lui Dimitrie Racoviță nu a fost una lipsită de incidente, căci în același an o inspecție găsea Seminarul din Buzău într-o „stare rea și neîngrijire”, mizeria din dormitoare, săli de clasă sau bucătărie nefiind întrecută decât de proasta alimentație a internilor¹¹⁶. El era implicat la 1863 într-un nou scandal, de data aceasta mai grav, pentru că îl expunea personal, Consiliul Superior de Instrucțiune¹¹⁷ aducându-i acuzația că „s-ar fi abătut de la îndatoriile sale, prin fapte și vorbe incompatibile cu misiunea de profesor și afară din sfera sa” și recomandând Ministerului a i se face „admonițiune severă”¹¹⁸.

Cel de-al doilea absolvent, Lazăr Drugeanu, era angajat, la redeschiderea Seminarului Central din București (24 mai 1851), ca profesor de științe¹¹⁹, iar un an mai târziu, mulțumit de „silița și râvna” fostului student la Atena, mitropolitul Nifon cerea domnului acordarea unor stimulente materiale și a unui rang

¹¹³ *Ibidem*, Anexa XIV, *Peri ton didaktikon kai apolytirion exetaseon* (Asupra examenelor de absolvire și doctorat), p. 187-197.

¹¹⁴ Într-un discurs ținut la pomenirea a șapte ani de la dispariția lui Chesarie. Cf. Dionisie Romano, *Principii de retorică și elocvență amvonului*, Iași, 1859, apud I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 113, nota 4. Vezi și documentul 163, p. 113, din 29 decembrie 1853.

¹¹⁵ Documentul 180 (*Ibidem*, p. 123).

¹¹⁶ Vezi documentele 184 și 185 (*Ibidem*, p. 128-130).

¹¹⁷ Alcătuit la acea vreme din Boerescu, Laurian, Costaforu și Zalomit.

¹¹⁸ În caz de repetare a situației, D. Racoviță era amenințat de pedepse mai aspre. *Ibidem*, documentul 352, datat 18 mai 1853, p. 214. La nota 2 se menționează că D. Racoviță ar fi făcut o întâmpinare Ministerului pe 25 mai, afirmând că nu s-a abătut de la datoria de profesor nici prin fapte, nici prin vorbe neconforme statutului („inima mea a rămas sângerată la primirea asprei muștrări, știindu-mă cu totul nevinovat ... îndeplinindu-mi cu credință penibila, dar frumoasa și mângâietoarea pentru mine misiune de profesor”).

¹¹⁹ Documentul CLVIII, în Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, p. 264-265.

boieresc¹²⁰. În aprilie 1853 Mitropolia solicita un post de profesor la aceeași instituție și pentru cel de-al treilea studios, Ilie Benescu, „care s-a distingat prin silința sa”, iar tânărul obținea, într-adevăr, la 2 mai 1853, de la domnitorul Barbu Știrbei, decretul de numire ca profesor la clasa a IV-a a Seminarului Central¹²¹. Îl aflăm, alături de arhimandritul D. Dionisie, între inițiatorii și redactorii revistei „Predicatorul” (cu apariție săptămânală în capitala valahă în intervalul 1857-25 decembrie 1857 și 1 martie 1858-19 februarie 1859)¹²². Nu cunoaștem motivele pentru care s-a transferat mult mai târziu la „Sf. Sava”, prestigiul școlii laice nefiind probabil singura explicație pentru gestul său¹²³.

Gheorghe Erbiceanu a absolvit în 1859, odată cu colegii săi, și a ajuns profesor provizoriu, apoi titular la Seminarul „Veniamin” de la Socola (Iași), devenind o personalitate însemnată a învățământului ieșean¹²⁴. La aceeași instituție au fost angajați ca profesori și ceilalți doi: ierodiaconul Filaret Dimitriu, care predă în 1863 teologia dogmatică și morală, și Clement (sau Climent) Nicolau, avansat la rangul de arhimandrit, care îi învăța pe seminariști la 1860 dreptul canonic și limba elenă (ulterior teologia morală, pastorală, dogmatică și limba latină), afirmându-se ca redactor a două publicații¹²⁵ și ca director al Seminarului între 1863 și 1870¹²⁶.

Tot aici a predat din 1871 până la 1887, întâi ca profesor provizoriu, apoi definitiv, Constantin Erbiceanu (asupra căruia nu mai insistăm aici)¹²⁷, înainte de mutarea la București, unde devenea profesor la Seminarul Central, suplinitor la Facultatea de Teologie și director al Tipografiei cărților bisericești, apoi, în culmea faimei, academician și chiar vicepreședinte al Academiei Române. Cât a stat la Iași, a colaborat strâns cu Mitropolia, publicând, împreună cu Dragomir Demetrescu, un alt doctor în teologie de la Atena și profesor la Seminar (1878-

¹²⁰ Documentul CLXXXIV (*Ibidem*, p. 295-296).

¹²¹ Documentele CLXXXVII și CLXXXVIII (*Ibidem*, p. 299-300).

¹²² Cf. Georgeta Răduică, Nicolin Răduică, *op. cit.*, p. 322.

¹²³ A încetat din viață în primul an al noului secol. Cf. Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea*, București, 1940, p. 94.

¹²⁴ Cum reiese din numeroase dosare păstrate la Arhivele Naționale din Iași, Gh. Erbiceanu era un personaj omniprezent în comisiile de bacalaureat din ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea, alături de alți dascăli de renume și de universitari ieșeni.

¹²⁵ Ca redactor și proprietar, ajutat de monahul Inochentie, scotea „Preotul” („foaie bisericească” ce a apărut săptămânal la Iași, între 15 aprilie 1861 și 30 octombrie 1865, apoi la 9 aprilie 1866, în alfabetul de tranziție), în vreme ce alături de Carol Scarlat tipărea „Ecclesia” („ziar moral-religios” ce apărea săptămânal la București între 8 mai 1866 și 30 aprilie 1867). Cf. Georgeta Răduică, Nicolin Răduică, *op. cit.*, p. 173 și 323.

¹²⁶ Cf. Gh. Adamescu, *Istoria Seminarului „Veniamin” din Iași (1803-1903)*, București, 1904, p. 141. În 1871 el atentează la viața mitropolitului Calinic Miclescu, fiind judecat și condamnat la doi ani de detenție. „Rătăcirea” sa a lăsat liber un post de profesor, pe care a venit Constantin Erbiceanu, în același an. Vezi amănunte în Leonidas Rados, *The first Romanian ...*, p. 118 și Idem, *Acte și documente...* (cu deosebire documentul 16).

¹²⁷ Amănunte se pot găsi în cele două lucrări ale noastre amintite în nota precedentă precum și în volumul *Sub semnul acvilei. Preocupări de bizantinistică în România până la 1918*, p. 280-293.

1891, ulterior profesor la Universitatea din București)¹²⁸, „Revista Teologică” („ecleziastică, săptămânală”, care a apărut la Iași între 25 martie 1883 și 18 ianuarie 1887). La Seminarul „Veniamin” a fost numit director și arhimandritul Filotei Romanescu, colegul de studii al lui Constantin Erbiceanu, pe care îl găsim între 1877 și 1884 predând istoria Vechiului și Noului Testament și istoria bisericească¹²⁹.

Petru Stancu Clinceni (1847-1910) a fost numit, după terminarea studiilor la Atena, superior la capela română din Lipsca, apoi la cea din Paris, având posibilitatea să își aprofundeze studiile. În 1886, Partenie Clinceni este ales, cu sprijin liberal, arhiepiscop cu cognomenul „Băcăuanul”, apoi, în același an, episcop al Dunării de Jos. Evoluția sa în ierarhia ecleziastică a culminat cu urcarea, în 1902, pe tronul mitropolitan al Moldovei¹³⁰.

Un alt absolvent celebru a fost Gherasim Saffirin (1849-1922), originar din județul Mehedinți, interesat încă din timpul studiilor la Atena, cum am amintit deja, de ascensiunea în ierarhia Bisericii. După absolvire a ocupat postul de profesor și director la Seminarul teologic din Râmnic, realizând traduceri de texte ecleziastice din limbile greacă și franceză. La 17 februarie 1900 clerul l-a ales episcop de Roman, după ce în anul anterior devenise arhiepiscop cu cognomenul „Craioveanul”. Dacă păstoria sa nu a înregistrat fapte deosebite pe plan local, el este foarte cunoscut în legătură cu ceea ce s-a numit „criza bisericească” din 1909-1911, când s-a pronunțat vehement împotriva Legii Consistoriului Superior Bisericesc și împotriva mitropolitului primat Athanasie Mironescu¹³¹. Reacția sa a generat o întreagă serie de lupte, inclusiv pe plan politic, și s-a ajuns chiar la un proces sinodal, ceea ce a tulburat și mai mult mediul ecleziastic și societatea vremii, în general. Sfântul Sinod l-a găsit nevinovat pe mitropolit, iar Gherasim Saffirin a fost depus din scaunul episcopal, aflându-și sfârșitul în 1922¹³².

La fel de cunoscut a fost Teodor Atanasiu (1851-1927), implicat și el în scandalul de mai sus, chiar dacă nu direct, memoria fiindu-i adânc respectată și după trecerea sa în lumea celor drepti. Întors de la Atena, și-a reluat parohia din

¹²⁸ Cf. Gh. Adamescu, *op. cit.*, p. 149-151. Cf. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 260, la București predă cursul de istorie bisericească.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 143.

¹³⁰ „N-a fost la înălțimea înaintașilor săi”, scria un erudit istoric al Bisericii Române despre Partenie Clinceni. Cu toate acestea, ar fi de amintit măcar finalizarea clădirii care adăpostește Catedrala Mitropolitană din Iași, înainte de a fi silit, al 1908, să demisioneze de la cârma Mitropoliei, ca urmare a nemulțumirilor acumulate de cler împotriva sa. Cf. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 163-164.

¹³¹ *Ibidem*, p. 172. În ședința sinodală din 12 octombrie 1909, Gherasim Saffirin a aruncat anatema asupra fețelor bisericești care alcătuiau Sfântul Sinod, precum și asupra celor care contribuiseră la conceperea legii amintite, pe care o socotea profund anticanonică (p. 139).

¹³² *Ibidem*, p. 140. Despre criză și implicarea fostului student de la Atena (inclusiv opinia sa) vezi următoarele: Gherasim Saf[f]irin, *Cuvântări rostită cu privire la proiectul de lege pentru modificarea legii sinodale din 1872 și pentru înființarea Consistoriului Superior Bisericesc*, București, 1909; *Tulburările bisericești și politicianismul*, Vălenii de Munte, 1911; Spiru Haret, *Criza bisericească*, București, 1912.

Moldova, după care devine consecutiv vicar la Roman, egumen la Sfântul Spiridon din Iași și la Precista Mare din Roman, arhiereu locotenent și vicar al Mitropoliei la București sub păstoria lui Athanasie Mironescu, apoi s-a ocupat de treburile Mitropoliei de la retragerea primatului (iunie 1911) și până la alegerea lui Conon Arămescu Donici (februarie 1912). Teodosie Atanasiu Ploieșteanul este ales imediat episcop de Roman (4 februarie 1912), unde păstorește până la 1 februarie 1923, când se retrage la Mănăstirea Neamț¹³³. Spirit diligent, foarte bun cunoscător al limbii elene, după ce a reușit să își publice teza de doctorat chiar la Atena, performanță neegalată în epocă, a început traducerea în 9 volume a *Omiliilor* Sfântului Ioan Gură de Aur, demers laborios și mai ales de durată, dar dus la bun sfârșit în cele din urmă¹³⁴.

Având imaginea de ansamblu, putem concluziona că studioșii români sosesc în grupuri de câte doi-trei, închiriind împreună o locuință, bănuim modestă, aproape de centrul Atenei, unde se aflau pe atunci clădirile Universității. Ca o excepție, cumnații Atanasiu și Stefanov își permit să locuiască la hotel și să ia masa, cel puțin ocazional, la restaurant¹³⁵, dar aceștia aveau și alte surse de venit.

Diferențiat, în funcție de rigurozitatea instrucției din țară și de calitățile personale, stipendiștii înving treptat dificultățile, serioase, e drept, ale însușirii limbii grecești (mai ales că era vorba și de greaca veche) și ale unui mediu care nu oferea prea multe alternative de petrecere a timpului unor trupuri și spirite tinere. Faptul că mulți erau clerici i-a ajutat să facă față greutăților studiului (există mărturii care vorbesc despre ore târzii de noapte dedicate perfecționării), dar și mediului adesea anost. Deși la prima vedere pare neverosimil (date fiind afinitățile religioase), bursierii români de la Atena nu se integrează facil nici măcar acolo unde nu ar fi trebuit să existe piedici, adică în mediul ecleziastic. În ciuda faptului că împărțeau aceeași religie (creștin-ortodoxă), studioșii clerici proveniți din spațiul românesc (ieromonahul Dositei și ierodiaconul Dionisie Măldărescu) refuză de la o vreme slujirea serviciului divin în biserici grecești, din pricina diferențelor de mentalitate și a „mândriei ce decurge din multa slobozenie a grecilor”, alegând, în 1846, „o biserică hotărâtă și potrivită cu caracterul nostru, precum și cu obiceiurile”, adică un locaș de cult rusesc, al cărui preot, cu reputație și bună, oficia în rusă și greacă¹³⁶. Pentru cei mai tineri, cum este bunăoară cazul lui Ilie Benescu, adaptarea la mediul atenian, cu specificul său, pare și mai dificilă, studentul criticând, de-a valma, realitățile socio-politice și culturale ale Greciei de la jumătatea secolului al XIX-lea¹³⁷.

¹³³ Vezi amănunte în Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 140, 172 și 295.

¹³⁴ E vorba despre *Comentariile Sfântului Ioan Gură de Aur la epistolele Sf. Apostol Pavel*, vol I-IX, București, 1901-1923, lucrare prin care se reia șirul traducerilor ecleziastice din limba greacă.

¹³⁵ Cf. Teohari Antonescu, *op. cit.*, p. 65 și 73.

¹³⁶ Cf. documentului CXXVIII (culegerea conține două acte cu același număr, aici fiind vorba de primul), în Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, p. 207-208.

¹³⁷ Documentul CXXXIV (*Ibidem*, p. 214-215).

Ruperea de țară și de mediul familial nu i-a făcut să uite de realitățile românești, care revin adesea în discuțiile studioșilor. Mai cu seamă în prima perioadă, corespondența lor mărturisește ideea, apăsată cu obstinație, că prezența lor în școli de pe meleaguri străine este o obligație patriotică și că sunt datori a învăța cât mai bine pentru a-și onora protectorii, dar mai ales pentru propășirea patriei¹³⁸. La fel, cei doi preoți care fac companie lui Teohari Antonescu la 1893-1894 întrețin discuții asupra viitorului țării sau a politicii statelor din jur¹³⁹. Totuși nu s-a înființat nicio asociație a studenților români la Atena (ca la Paris, bunăoară), căci, pe lângă faptul că erau clerici (având respectul autorității), erau foarte puțini și soseau în serii între care nu exista vreo continuitate. Nici alte minorități universitare nu aveau asemenea organizații, numărul total al studenților străini nefiind mai mare de câteva zeci, răsfirați pe mai bine de jumătate de veac¹⁴⁰.

În Atena secolului al XIX-lea distracțiile erau puține, cum am mai sugerat, fapt firesc într-o țară cu grave probleme economice și dominată substanțial de cler. Din acest punct de vedere, diferențele erau enorme nu doar între Atena și Paris, dar chiar și între capitala elenă și un oraș central-european, precum Pesta, spre care se îndreptau, la mijlocul secolului al XIX-lea, tinerii români pentru studiul limbilor clasice (cu accent pe latină) și al teologiei¹⁴¹. Pentru autorul *Jurnalului* mai înainte amintit, starea depresivă pe care i-o pricinuia capitala elenă era întreținută și de

¹³⁸ Sentimentul patriotic sau, mai corect spus, exprimarea acestuia se diluează întru câțva în a doua perioadă și mai ales spre finele secolului al XIX-lea. Până atunci însă, numeroase documente vorbesc despre simțămintele patriotice ale bursierilor de la Atena. Lazăr Drugeanu, din primul val de stipendiști, scria la 17 octombrie 1846 mitropolitului Neofit că intenționează să traducă din limba greacă o carte, pentru că „e bine și folositor” (documentul CXXXVI, *ibidem*, p. 219-220); Ilie Benescu, din același grup, descrie amicilor din țară starea Eladei, făcând apel la „simțămintele de român” (documentul CXXXIV, *ibidem*, p. 214-218); în fine, toți studenții grupului trimit lui Neofit în 1848 o scrisoare în care promit să depună toate eforturile pentru absolvirea studiilor, care le-ar aduce un viitor strălucit lor și „pentru patrie slăvit” (documentul CXLI, *ibidem*, p. 232-234); în fine, la 3 august 1848, Ilie Benescu, Ioan Nicolescu, Dimitrie Racoviță și Lazăr Drugeanu îi scriau lui C.D. Aricescu, interesându-se de evoluțiile politice de acasă, bucurându-se de reușita revoluției din iunie 1848, care ar fi deschis pentru români „o epocă de aur, o epocă de fericire”, și anunțându-și amicul de faptul că au tradus în greacă, pentru colegii de la Atena, cântecele patriotice primite din țară (I. Ionașcu, *op. cit.*, documentul 101, p. 67).

¹³⁹ Cf. Teohari Antonescu, *op. cit.*, p. 65-67.

¹⁴⁰ Cf. Kostas Lappas, *op. cit.*

¹⁴¹ Avem posibilitatea să facem o comparație simplă între grupul de studioși de la Atena și cel din Pesta, ambele trimise din inițiativa mitropolitului Neofit. Dacă pentru cel din capitala Greciei unicele modalități de petrecere a timpului liber care să nu aibă legătură cu mediul ecleziastic erau plimbările sau excursiile, grupul din Pesta dă piept cu o adevărată avalanșă a tentațiilor. Scrisorile sosite de la Iosif Nistor, persoana căreia îi fuseseră încredințați studioșii români, vorbesc despre moralitatea scăzută a bursierilor și despre comportamentul lor ce pare a fi mai curând al unor laici. Despre părintele Chesarie, bunăoară, aflăm că „nu înceta a umbla pe la teatru, pe la locuri publice, unde strânsori mari fiind, adesea pricinuieste scandal” și, mai grav, cleric fiind, „în soțietate cu studenții să ducă în locuri care nici de om sivil, cu atâta mai puțin de om călugăr sânt cuviincioase”. Despre un alt studios, Athanasie, „un desfrânat în poftele sale”, nici măcar nu dorește să mai scrie, pentru a nu fi bănuț de părtinire, sfătuind pe mitropolit să își cheme acasă protejații pentru că, în lipsa îndreptării lor, „cu rușine să vor trimite în țara lor”. Vezi scrisoarea trimisă din Buda, la 18/30 iulie 1846 (documentul CXXXI, în Victor Papacostea, Mihail Regleanu, *op. cit.*, p. 211-212).

puținătatea divertismentelor, mai ales în sezonul rece, ca să nu mai vorbim de ceea ce el numea „lipsa femeilor”. Printre rarele plăceri „ortodoxe” se numărau scurtele excursii, pe uscat sau pe mare, către obiective turistice sau arheologice¹⁴², deși ne îndoiim că peregrinările de acest tip – oricum rezervate cu predilecție vacanțelor¹⁴³ – presupunând cheltuieli suplimentare, puteau fi prea numeroase pentru mare parte dintre stipendiști, ei preferând să economisească pentru „ziua de mâine”, așa cum a fost cazul lui Constantin Erbiceanu, care a strâns astfel fonduri pentru o excursie de studii în Franța, după absolvire¹⁴⁴. De altminteri, spiritul expansiv, caracteristic lui Teohari Antonescu (care era și posesorul unei burse consistente și se afla sub o subtilă influență occidentală), nu face parte din cultura comportamentală românească, mai ales că vorbim în majoritate de clerici, pentru care sunt valabile alte norme.

Alături de stipendiștii români, întâlnim numeroși greci din România, aflați la studii pe cont propriu, dintre care o bună parte știu românește, așa că în unele situații interacționează cu românii, fără ca aceasta să constituie un element definitor sau care să modifice anumite traiectorii¹⁴⁵. Fără îndoială, pe cei mai vârstnici dintre studenții români îi întâlnim în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea și aceștia sunt tomnaticii Gherasie Saffirin și cumnații Teodor Atanasiu și Stefanov, ambii preoți și „decani de vârstă”. Cei mai tineri sunt George Erbiceanu și ulterior fiul său, Octavian apoi George Vorvoranu din Craiova, toți în etate de 20 de ani. Există studioși proveniți din România chiar sub această vârstă, dar ei fac parte din categoria celor care se instruiesc pe cheltuiala familiei (urmând facultăți ca Medicina și Dreptul) și nu ne interesează aici. Media de vârstă a stipendiștilor era de 25 de ani (considerând anul înmatriculării), semnificativ mai mare decât în cazul bursierilor români de la universitățile apusene ori al studenților greci. Maturitatea reprezintă fără îndoială un element important care, adăugat altora expuse anterior, explică performanțele bursierilor de la Atena¹⁴⁶.

¹⁴² Câteva asemenea informații cu privire la Lazăr Drugeanu și la cumnații Atanasiu și Stefanov. Primul, aflăm din scrisoarea datată 23.12.1847 și adresată Mitropolitului, a întreprins în august 1847 o excursie de o săptămână în insula Egina (în apropiere de Atena) și, în aceeași lună, o plimbare până în Kifisia, vizitând muzeul natural de acolo (documentul CXL, *Ibidem*, p. 231). Despre cei din urmă știm că l-au însoțit duminică, 10/22 iulie 1894, pe Teohari Antonescu într-o astfel de „plimbare” cu barca spre mănăstirea de pe insula Poros, dar, din pricina mării agitate și a ambarcațiunii prea încărcate, nu și-au mai atins obiectivul, preferând să se întoarcă la Pireu. Vezi Teohari Antonescu, *op. cit.*, p. 73-75.

¹⁴³ Autoritățile universitare chiar recomandau plimbările și excursiile turistice, arheologice sau botanice ca pe instrumente utile păstrării condiției fizice. Cf. Athanasios Rousopoulos, *op. cit.*, p. 89.

¹⁴⁴ Cf. C. Erbiceanu, *Viața mea scrisă de mine după cât mi-am putut aduce aminte*, București, 1913, p. 15. Vezi și Leonidas Rados, *The first Romanian ...*, p. 116.

¹⁴⁵ Vezi amănunte în Idem, *Students from Romania ...*, p. 295-314.

¹⁴⁶ Poate și din pricina eforturilor susținute pe care le presupunea audierea cursurilor unei facultăți la Atena, prea puțini dintre foștii bursieri aleg, după absolvire, să își completeze studiile și în alte centre universitare europene. Dacă Partenie Clinceni avusese ocazia să urmeze alte studii la Leipzig și Paris, iar Dragomir Demetrescu în Germania (filosofia), lui Constantin Erbiceanu îi părea rău, în amurgul existenței, de faptul că responsabilii Ministerului nu îi aprobaseră, la 1868, cererea de bursă pentru Germania, susținând că ar fi reușit mai multe în viață dacă ar fi studiat și acolo.

Direcția Atena de studii universitare a reprezentat, fără putință de tăgadă, o filieră secundară în arealul instrucției tinerimii române peste hotare. Bursele sunt rezervate exclusiv specializărilor în teologie și filologie și clericii sunt cei care ocupă îndeosebi respectivele locuri¹⁴⁷. Dată fiind influența considerabilă a mediului ecleziastic la acea vreme, importanța unui doctorat în teologie obținut la Atena nu este de ignorat, căci un asemenea titlu îl putea conduce pe posesor către un loc în Sfântul Sinod sau chiar pe un scaun episcopal ori mitropolitan. Nu putem spune în ce măsură a influențat fenomenul de *peregrinatio academica* al studioșilor români spre Atena, defecțiunea produsă în raporturile ecleziastice de inițiativa din 1863 a domnitorului Al.I. Cuza (secularizarea averilor mănăstirești), dar, cel puțin în acest stadiu al anchetei, impactul nu pare a fi fost unul important, în ciuda reacțiilor dure ale Patriarhiei Ecumenice și ale Bisericii Române, exprimate în publicațiile vremii de teologi și intelectuali greci și români. Absolvenții laici ai Universității ateniene au și ei de cariere de succes, cum este cazul lui Dragomir Demetrescu, ajuns profesor de teologie la Universitatea bucureșteană (e drept, și după studii de filosofie în Germania) sau al familiei Erbiceanu: George, Constantin, Octavian, personalități remarcabile ale instituțiilor de învățământ din acel timp. Mai mult, „migrația” spre Universitatea din Atena a tinerilor clerici sau laici dornici să urmeze sau să-și completeze studiile teologice ori filologice continuă și în secolul al XX-lea¹⁴⁸, fenomenul câștigând chiar în amplitudine mai ales în interbelic, prin prezența în capitala elenă a unor studioși din Transilvania.

¹⁴⁷ Interesant este că, atât cât ne-au permis sursele să observăm, lexicul studenților români, atât pe durata bursei (vizibil în corespondență), cât și după revenirea în țară (evidențiat în publicații), este plin de grecisme, până târziu, în ultimele două decenii ale secolului XIX, la aceasta contribuind, firește, chiar specificul studiilor (teologie și filologie); ar fi relevantă o cuantificare a acestor termeni grecești, care ar putea da indicii despre influența mediului atenian asupra bursierilor, dar nu este aici locul unei asemenea dezvoltări.

¹⁴⁸ Cf. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 436.